

MAHA TET

महाराष्ट्र शिक्षक पात्रता परीक्षा

महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद (MSCE)

बुकलेट - 3

Paper - 2 (Social Science)

सामाजिक शास्त्र (इतिहास, भूगोल, राज्यशास्त्र)

अनुक्रमणिका

S. No.	Chapter	Page No.
1.	इतिहास	1
2.	भूगोल	71
3.	राज्यशास्त्र	156
4.	सामान्य ज्ञानाचे अध्यापनशास्त्र (Pedagogy of General Science)	211

प्राचीन भारताचा इतिहास**1) सिंधू संस्कृती****कालखंड**

- सिंधू संस्कृतीचा कालखंड इ.स.पू. 2500 ते इ.स.पू. 1700 च्या सुमारास होता. या कालात भारतीय उपखंडात एक प्रगत नागरी संस्कृती विकसित झाली.

भौगोलिक विस्तार

- सिंधू संस्कृतीचा विस्तार भारतातील पंजाब, हरियाणा, राजस्थान, गुजरात या राज्यांमध्ये तर पाकिस्तानमधील सिंध आणि पंजाब प्रांतात झाला होता.
- ही संस्कृती सिंधू आणि सरस्वती नद्यांच्या खोऱ्यात विकसित झाली होती आणि तिचा व्याप सागरी किनाऱ्यापर्यंत पसरलेला होता.

प्रमुख स्थळे

- हडप्पा (पाकिस्तान, पंजाब) – सर्वप्रथम उत्खनन झालेले ठिकाण.
- मोहेंजोदारो (सिंध, पाकिस्तान) – येथे "Great Bath" नावाची सार्वजनिक स्नानगृहाची रचना आढळते.
- लोथल (गुजरात) – प्राचीन बंदर व व्यापारी गोदामांचे अवशेष येथे सापडले आहेत.
- धोलावीरा (गुजरात) – जलसंधारण व्यवस्था आणि नगररचनेचे उत्कृष्ट उदाहरण.
- राखीगढी (हरियाणा) – भारतातील सर्वात मोठे सिंधू संस्कृतीचे स्थळ.
- चन्हुदडो (पाकिस्तान) – औद्योगिक स्थळ म्हणून ओळखले जाते.

नगररचना

- सिंधू संस्कृतीतील नगरे आखीवरेखीव पद्धतीने बांधलेली होती.
- रस्ते उत्तर-दक्षिण दिशेने सरळ तर गल्ल्या त्यांना समांतर अशा होत्या.
- घरांची रचना एकसंध होती व त्यात स्वतंत्र पाण्याची व्यवस्था आणि सांडपाणी निःसारणाची सुविधा होती.
- मोहेंजोदारो येथील "Great Bath" ही सार्वजनिक वापरासाठी बांधलेली भव्य रचना होती.

घरे आणि इमारती

- घरे भाजलेल्या विटांनी बांधलेली असत आणि ती टिकाऊ होती.
- अनेक घरांमध्ये अंगण, खोल्या आणि काही ठिकाणी दोन मजलेही असत.
- स्वतंत्र विहिरी आणि शौचालयांची व्यवस्था बहुसंख्य घरांमध्ये आढळते.

धार्मिक जीवन

- मातृदेवीची पूजा केली जात होती, जी उर्वरतेचे प्रतीक मानली जाई.
- पशुपतीसारख्या शिवसमान देवतेची मूर्ती आढळते.
- वृक्ष, सर्प, बैल यांची उपासना होत असे.
- मृतदेह पुरण्याची प्रथा प्रचलित होती.

व्यवसाय व व्यापार

- सिंधू लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती, पशुपालन, कारागिरी व व्यापार होता.
- वस्त्रनिर्मिती, मातीची भांडी, आणि धातूपदार्थांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर होत असे.
- मेसोपोटेमिया सारख्या परदेशी संस्कृतींसोबत व्यापाराचे पुरावे सापडतात.
- लोथल येथील बंदर आणि गोदामे ही व्यापारासाठीची उच्च व्यवस्थापनाची उदाहरणे आहेत.

लिपी व भाषा

- सिंधू संस्कृतीची लिपी अद्याप अडगळीची असून ती पूर्णपणे वाचता आलेली नाही.
- ही लिपी डावीकडून उजवीकडे लिहिली जात होती.
- या लिपीतील लेखनाचे अर्थ स्पष्टपणे उलगडले गेलेले नसल्यामुळे अनेक बाबी अज्ञातच राहिल्या आहेत.

कला आणि कारागिरी

- मोहेंजोदारो येथे सापडलेली नृत्यरत युवतीची कांस्य मूर्ती ही कलात्मक उत्कृष्टतेचे प्रतीक आहे.
- 'Priest King' म्हणून ओळखली जाणारी दगडी मूर्ती ही त्या काळाच्या सामाजिक स्थानांची झलक देते.
- मातीची खेळणी, विविध मुद्रिका, दागिने इत्यादींमधून त्या काळातील कारागिरीचे स्वरूप स्पष्ट होते.

हासाची कारणे

- नद्यांचे प्रवाह बदलणे, पूर व दुष्काळ यांसारख्या नैसर्गिक कारणांमुळे या संस्कृतीचा हास झाला असावा.
- परकीय आक्रमण (विशेषतः आर्यांचे आगमन) ही देखील एक शक्यता अभ्यासकांनी मांडली आहे.
- व्यापारी व्यवस्थेचा हास, अन्नटंचाई, हवामानातील बदल इत्यादी कारणांची शक्यता आहे.
- तरीसुद्धा, या हासामागील निश्चित कारण अद्याप निश्चितपणे सिद्ध झालेले नाही.

महत्वाच्या स्थळांचे तपशील

स्थळ	राज्य	वैशिष्ट्य
हडप्पा	पाकिस्तान	पहिले उत्खनन, धान्यकोठार
मोहेंजोदारो	पाकिस्तान	Great Bath, Priest King मूर्ती
लोथल	गुजरात	बंदर व गोदाम
धोलावीरा	गुजरात	जलव्यवस्थेचे उत्कृष्ट उदाहरण
राखीगढी	हरियाणा	भारतातील सर्वात मोठे स्थळ

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
सिंधू संस्कृतीचा कालखंड कोणता?	इ.स.पू. 2500 ते इ.स.पू. 1700
'ग्रेट बाथ' कोणत्या स्थळावर सापडली?	मोहेंजोदारो
नर्तकीची कांस्य मूर्ती कोणत्या स्थळावर सापडली?	मोहेंजोदारो
प्राचीन बंदर कोणत्या स्थळावर होते?	लोथल
भारतातील सर्वात मोठे सिंधू स्थळ कोणते?	राखीगढी
जोर्वे हे प्राचीन ठिकाण कोणत्या तालुक्यात आहे?	नेवासा
सिंधू संस्कृती कोणत्या नदीखोऱ्यात विकसित झाली?	सिंधू नदीखोरा
सिंधू लिपी वाचता आली आहे का?	नाही, ती अजून अडगळीची आहे.

2) वैदिक संस्कृती

कालखंड

- वैदिक संस्कृतीचा प्रारंभ अंदाजे इ.स.पू. 1500 च्या सुमारास झाला, आणि ती इ.स.पू. 600 पर्यंत अस्तित्वात होती.
- या संस्कृतीस दोन टप्प्यात विभागले जाते - प्रारंभिक वैदिक काल (इ.स.पू. 1500-1000) आणि उत्तर वैदिक काल (इ.स.पू. 1000-600).
- या कालावधीत आर्य लोकांनी उत्तर भारतात स्थायिक होताना कृषी, पशुपालन, यज्ञकर्म व धार्मिक परंपरा यांचा विकास केला.

भौगोलिक विस्तार

- प्रारंभिक वैदिक संस्कृतीचा विस्तार मुख्यतः पंजाब व सप्तसिंधू प्रदेशात होता.
- उत्तर वैदिक काळात आर्य लोक गंगा-यमुना खोऱ्यात स्थलांतरित झाले आणि त्यांचे वास्तव्य गंगेच्या मैदानात स्थिर झाले.

प्रमुख साहित्य व ग्रंथ

- ऋग्वेद - प्राचीनतम व वैदिक संस्कृतीचे मुख्य ग्रंथ; 1028 ऋचा आणि 10 मंडळ.
- यजुर्वेद - यज्ञविधीविषयक माहिती.
- सामवेद - संगीतरूपातील मंत्रसंग्रह.
- अथर्ववेद - जादू, आरोग्य, धार्मिक उपाय यांची माहिती.
- ब्राह्मण ग्रंथ, आरण्यके, आणि उपनिषदे - तात्त्विक विचारांचा विकास.
- महाभारत व रामायण ही महाकाव्ये उत्तर वैदिक संस्कृतीच्या अखेरीस विकसित झाली.

सामाजिक व्यवस्था

- प्रारंभिक काळात वर्णव्यवस्था लवचिक होती.
- उत्तर वैदिक काळात वर्णव्यवस्थेचे कठोर विभाजन झाले - ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांची स्पष्ट भूमिका निश्चित झाली.
- गृहस्थाश्रम, गुरुकुल शिक्षण, यज्ञकर्म, ऋषी-संस्कृती यांचा विकास झाला.
- स्त्रियांना प्रारंभी धार्मिक शिक्षणात अधिकार होता; परंतु नंतर त्यांच्या स्थानात घट झाली.

आर्थिक जीवन

- प्रारंभी आर्य लोकांचे प्रमुख व्यवसाय होते - पशुपालन, गुरेपालन आणि गवळी व्यवस्था.
- उत्तर वैदिक काळात शेतीचा विकास झाला; लोखंडाच्या वापरामुळे शेतीची उत्पादकता वाढली.
- विनिमय पद्धतीवर आधारित व्यापार प्रचलित होता. निष्क, शतमान इत्यादी मापदंड वापरले जात.
- ग्रामसंस्था ही आर्थिक जीवनाचे केंद्र होती.

राजकीय व्यवस्था

- प्रारंभी गोत्रप्रधान, कुटुंबप्रधान व गणराज्य स्वरूपाची सत्ता होती.
- राजा हा 'जनस्य गुप्ता' मानला जाई. त्याचा सत्तेवर अधिकार असला तरी सभा व समिती या संस्थांमार्फत राज्यकारभार चालत असे.
- उत्तर वैदिक काळात राजसत्ता बळकट झाली व एकाधिकारशाहीचा प्रारंभ झाला.

धार्मिक व वैचारिक जीवन

- प्रारंभिक काळात निसर्गपूजा: अग्नी, इंद्र, वरुण, वायू, आदित्य यांना महत्त्व.
- उत्तर वैदिक काळात ब्रह्म व आत्मा संकल्पना, यज्ञकर्माचे गूढीकरण, तत्त्वज्ञानाचा विकास झाला.
- उपनिषदांमधून अद्वैत, आत्मा-परमात्मा यांचा तात्त्विक विचार मांडण्यात आला.

कालरेषा

कालखंड
इ.स.पू. 1500 - प्रारंभिक वैदिक काळाची सुरुवात - ऋग्वेद रचना
इ.स.पू. 1000 - उत्तर वैदिक संस्कृतीचा आरंभ - यजुर्वेद, सामवेद, सामाजिक बदल
इ.स.पू. 600 - धर्म, तत्त्वज्ञान व समाजरचनेत महत्त्वपूर्ण परिवर्तन

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
प्रारंभिक वैदिक काळात आर्य कोठे स्थायिक झाले?	पंजाब व सप्तसिंधू प्रदेश
ऋग्वेद किती मंडळांमध्ये विभागलेला आहे?	10 मंडळ
कोणत्या वेदामध्ये संगीताचा उल्लेख आहे?	सामवेद
यज्ञविधीविषयी माहिती कोणत्या वेदात आहे?	यजुर्वेद
प्राचीन संस्कृत महाकाव्य महाभारताचा लेखक कोण?	वेद व्यास

3) सोळा महाजनपदे

कालखंड

- महाजनपदांचा कालखंड इ.स.पू. 600 ते इ.स.पू. 400 च्या दरम्यान मानला जातो.
- हा कालखंड उत्तर वैदिक संस्कृतीनंतर आणि गौतम बुद्ध, महावीर यांसारख्या धर्मसुधारकांच्या काळातला आहे.
- या काळात अनेक लहान-मोठ्या जनपदांचे एकत्रिकरण होऊन सुसंगठित व मजबूत राज्यघटना उदयास आली.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- वैदिक काळात 'जन' किंवा 'जनपद' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या लहान समाजघटनांचे मोठ्या प्रमाणात संघटन झाले.
- शक्तीशाली व स्थायिक झालेल्या राज्यांना "महाजनपद" असे संबोधले जाऊ लागले.
- या राज्यांमध्ये काहीत गणराज्य होती, तर काहीत राजशाही राज्य होते.

वैशिष्ट्ये

- ही राज्ये आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून प्रगत होती.
- मगध हे सर्वात शक्तिशाली व विस्तारवादी महाजनपद मानले जाते.
- जसे की वज्जी व मल्ल - यामध्ये लोकशाही स्वरूप होते आणि 'संग' संस्था कार्यरत होती.
- गौतम बुद्ध आणि महावीर या धर्मसुधारकांनी आपले उपदेश महाजनपदांमध्ये दिले.
- या कालखंडात बौद्ध आणि जैन धर्माचे प्रभावी प्रसार केंद्र विकसित झाले.

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- महाजनपदे ही भारतीय राजकीय एकत्रिकरणाची सुरुवात मानली जाते.
- गणराज्य आणि राजशाही दोन्ही प्रकारची राज्ये अस्तित्वात होती.
- मगध, कोसल, वत्स व अवंती ही चतुष्टय ही मुख्य राजकीय स्पर्धक राज्ये होती.
- बौद्ध साहित्यात महाजनपदांची सविस्तर माहिती दिली आहे.

4) बौद्ध धर्म

उदयाची पार्श्वभूमी

- इ.स.पू. सहाव्या शतकात भारतीय समाजात वर्णव्यवस्थेचे कठोर वर्गीकरण, यज्ञसंस्कारांचा अतिरेक आणि ब्राह्मणशाही प्रभाव प्रचंड वाढलेला होता.
- सामान्य लोकांसाठी धर्माचे स्वरूप गुंतागुंतीचे, खर्चिक व दडपणाचे बनले होते.
- या पार्श्वभूमीवर एक सोपा, आचरणक्षम व सर्वसमावेशक धर्म हाच काळाची गरज बनली आणि त्यातून बौद्ध धर्माचा उदय झाला.

गौतम बुद्ध - जीवन व कार्य

टप्पा	माहिती
जन्म	इ.स.पू. 563 मध्ये लुंबिनी (नेपाळ) येथे शाक्य कुळात
जन्मनाव	सिद्धार्थ गौतम
वडिलांचे नाव	शुद्धोधन (शाक्य गणराज्याचे राजा)

आईचे नाव	महामाया
विवाह	यशोधरा, पुत्र - राहुल
महाभिनिष्क्रमण	वयाच्या 29 व्या वर्षी सांसारिक जीवन त्यागले
ज्ञानप्राप्ती	वयाच्या 35 व्या वर्षी बोधगया येथे बोधवृक्षाखाली ज्ञानप्राप्ती झाली - तेव्हापासून 'बुद्ध' म्हणवले गेले
प्रथम उपदेश	सारनाथ (वाराणसीजवळ) येथे 'धम्मचक्र प्रवर्तन' केला
निधन	कुशीनगर येथे इ.स.पू. 483 मध्ये महापरिनिर्वाण

बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान

चार आर्यसत्य (Four Noble Truths)

- दुःख आहे
- दुःखाचे कारण आहे - तृष्णा
- दुःखाचा नाश शक्य आहे
- दुःख निवारणासाठी अष्टमार्ग आहे

अष्टांगिक मार्ग (Eightfold Path)

- सम्यक दृष्टि
- सम्यक संकल्प
- सम्यक वाक्
- सम्यक कर्म
- सम्यक आजीविका
- सम्यक प्रयत्न
- सम्यक स्मृती
- सम्यक समाधी

त्रिरत्न (Three Jewels)

- बुद्ध (गुरू)
- धम्म (धर्म)
- संग (संघ - बौद्ध भिक्षू समुदाय)

बौद्ध धर्माचे मुख्य सिद्धांत

- अहिंसा, करुणा आणि मध्यम मार्गावर आधारित जीवनशैली
- आत्मा-परमात्म्याच्या संकल्पनेचा निषेध
- कर्मसिद्धांतावर श्रद्धा - प्रत्येक कृतीचे परिणाम असतात
- यज्ञ, पूजा, वेद व ब्राह्मणांच्या प्रभुत्वाचा विरोध
- सर्व जातींसाठी मुक्त प्रवेश आणि भिक्षूसंघाची निर्मिती

बौद्ध संगीती (Council)

संगीती क्रमांक	ठिकाण	प्रमुख राजा	विशेष मुद्दे
पहिली	राजगृह	अजातशत्रू	विनयपिटक व सुत्तपिटक संकलित
दुसरी	वैशाली	कालाशोक	भिक्षू जीवनशैलीवर मतभेद, फूट निर्माण
तिसरी	पाटलीपुत्र	अशोक	बौद्ध धर्माचा प्रचार, अभिधम्मपिटक
चौथी	कुंडलवन, काश्मीर	कनिष्क (कुषाण)	महायान व हीनयान पंथात विभाजन

बौद्ध धर्माचे पंथ

1. हीनयान – मूळ बौद्ध विचार, कठोर आत्मशुद्धी व साधनेस प्राधान्य
2. महायान – बुद्धाला ईश्वरवत मानणारा, मूर्तीपूजेचा स्वीकार
3. वज्रयान – तांत्रिक साधना, विशेषतः तिबेट व नेपाळमध्ये प्रसिद्ध

बौद्ध धर्माचा प्रसार

- राजा अशोकाने बौद्ध धर्माचा मोठ्या प्रमाणावर प्रचार केला आणि धर्ममहामात्यांची नेमणूक केली.
- तिथीबद्दलचे लेखन शिलालेखांद्वारे मिळते (गिरिनार, खालाटी इ.).
- श्रीलंका, तिबेट, चीन, जपान, बर्मा, थायलंड, मंगोलिया येथे बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
गौतम बुद्धांचे जन्मस्थळ कोणते?	लुंबिनी
बुद्धांना ज्ञानप्राप्ती कोठे झाली?	बोधगया
बुद्धांनी प्रथम उपदेश कोठे दिले?	सारनाथ
बुद्धांचे महापरिनिर्वाण कोठे झाले?	कुशीनगर
बौद्ध धर्माचे पवित्र ग्रंथ कोणते?	त्रिपिटक
बुद्ध आपले उपदेश कोणत्या भाषेत देत असत?	पाली
'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' ही कोणाची शिकवण आहे?	गौतम बुद्ध
बौद्ध परिषद खालीलपैकी कोठे झाली नाही?	सारनाथ
अजिंठा येथील चित्रे प्रामुख्याने कोणत्या कथांवर आधारित आहेत?	जातक कथा
सम्राट अशोकाने कोणत्या युद्धानंतर बौद्ध धर्म स्वीकारला?	कलिंग युद्ध

5) जैन धर्म

उदयाची पार्श्वभूमी

- इ.स.पू. सहाव्या शतकात भारतीय समाजात वर्णव्यवस्था, यज्ञसंस्कार, पशूबलिसारख्या कडक धार्मिक प्रथा वाढत होत्या.
- या सामाजिक स्थितीविरुद्ध काही विचारवंतांनी सुधारणा चळवळी उभारल्या.
- त्यातून जैन धर्म आणि बौद्ध धर्म अशा श्रमण चळवळी उदयास आल्या.

वर्धमान महावीर – जीवन व कार्य

टप्पा	माहिती
जन्म	इ.स.पू. 599, कुंडग्राम (वज्जी महाजनपद)
वंश	जात्रिक क्षत्रिय कुळ
वडिलांचे नाव	सिद्धार्थ
आईचे नाव	त्रिशला
विवाह	यशोदा, पुत्र – अनोज्ञ कुमार
वैराग्य	वयाच्या 30 व्या वर्षी गृहत्याग
ज्ञानप्राप्ती	12 वर्ष तपश्चर्येनंतर जूभिकग्राम येथे
कीर्ती नाव	'जिन' – विजेता म्हणून ओळख (यावरून 'जैन')
निधन	इ.स.पू. 527, पावापुरी (बिहार) येथे

जैन धर्माचे तत्त्वज्ञान

पंचमहाव्रत (पाच मुख्य आचार)

1. अहिंसा – सर्व प्राणिमात्रांप्रती करुणा
2. सत्य – खरे बोलणे
3. अचौर्य – चोरी न करणे
4. ब्रह्मचर्य – कामवासनांपासून दूर राहणे
5. अपरिग्रह – मालमत्तेचा त्याग

त्रिरत्न (Three Jewels)

1. सम्यक दर्शन – योग्य श्रद्धा
2. सम्यक ज्ञान – योग्य समज
3. सम्यक चारित्र – योग्य आचरण

जैन धर्माचे मुख्य सिद्धांत

- आत्मा व परमात्मा या संकल्पनांचा स्वीकार – सर्व प्राणी आत्मयुक्त आहेत.
- कर्मसिद्धांत मान्य – कर्म हेच सुख-दुखाचे कारण आहे.
- मोक्षासाठी तप, संयम, ज्ञान आवश्यक आहे.
- ईश्वरास नकार – सृष्टीचा कोणी निर्माता नाही, ती शाश्वत आहे.
- अहिंसा हे सर्वोच्च तत्त्व – त्यामुळे जैन धर्मात पशुबळी, यज्ञ, बलिदान नाकारले गेले.

जैन धर्माचे संप्रदाय

संप्रदाय	वैशिष्ट्ये
श्वेतांबर	पांढरे वस्त्र परिधान करतात, स्त्रियांनाही मोक्षसाधना करता येते असे मानतात
दिगंबर	वस्त्र त्याग करतात, कठोर तपश्चर्येवर भर, स्त्रियांना मोक्षसाधना अशक्य मानतात

जैन साहित्य

- जैन आगम (श्वेतांबर परंपरेनुसार) – 12 अंग, सूत्रग्रंथ
- तत्त्वार्थ सूत्र – उमास्वाति यांनी रचलेला तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ
- प्राकृत भाषा – जैन धर्माचे बहुसंख्य ग्रंथ प्राकृत भाषेत

जैन धर्माचा प्रभाव

- अहिंसा, सत्य आणि पर्यावरण स्नेही दृष्टिकोन यामुळे समाजात सकारात्मक प्रभाव.
- व्यापार, दानधर्म, शिक्षण या क्षेत्रांत जैन समाज आघाडीवर.
- गुजरात, राजस्थान, महाराष्ट्र, कर्नाटक व मध्य प्रदेशमध्ये प्रभावी अस्तित्व.
- आलेख – अजिंठा, एलोरा, पावापुरी, शत्रुंजय, श्रीसमेद शिखर, शरवनबेलगोळा ही जैन तीर्थक्षेत्रे.

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- महावीर हे जैन धर्माचे 24 वे तीर्थंकर होते – पहिला ऋषभदेव.
- त्यांनी धार्मिक रूढींना विरोध करून नैतिकतेवर आधारित धर्म मांडला.
- मोक्ष प्राप्तीसाठी आत्मशुद्धी व संयम आवश्यक मानले गेले.
- जैन धर्म समाजातील सर्व जातींना आत्ममोक्षाचा समान अधिकार देतो.

कालरेषा

इ.स.पू.	घटना
599	वर्धमान महावीर यांचा जन्म - कुंडग्राम
569	विवाह आणि कुटुंब जीवनात प्रवेश
569	वयाच्या 30 व्या वर्षी वैराग्य आणि गृहत्याग
527	ज्ञानप्राप्ती व 'जिन' पदवी
527	महावीरांचे महापरिनिर्वाण - पावापुरी

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
भगवान महावीरांचे जन्मस्थळ कोणते?	कुंडग्राम
महावीरांना केवलज्ञान कोठे प्राप्त झाले?	जृम्भिकग्राम
महावीरांचे निर्वाण कोठे झाले?	पावापुरी
जैन धर्माचे पवित्र ग्रंथ कोणते?	आगम सूत्र
जैन धर्मातील दोन मुख्य पंथ कोणते?	श्वेतांबर व दिगंबर
महावीर हे कितवे तीर्थंकर होते?	24 वे

6) मौर्य साम्राज्य

कालखंड

- मौर्य साम्राज्याचा काळ इ.स.पू. 322 ते इ.स.पू. 185 च्या दरम्यानचा होता.
- हे भारतातील पहिले संघटित आणि व्यापक साम्राज्य होते, ज्याने संपूर्ण उत्तर भारत ते कर्नाटक, आणि पश्चिमेकडील अफगाणिस्तानपर्यंत आपला विस्तार केला.
- चंद्रगुप्त मौर्य, बिंदुसार आणि अशोक हे याचे तीन प्रमुख सम्राट होते.

स्थापना

- मौर्य साम्राज्याची स्थापना इ.स.पू. 322 मध्ये चंद्रगुप्त मौर्य याने केली.
- त्याला चाणक्य (कौटिल्य/विष्णुगुप्त) या ब्राह्मणाच्या मार्गदर्शनाचा मोठा आधार होता.
- नंद वंशाचा पराभव करून चंद्रगुप्तने पाटलीपुत्र येथे राजधानी स्थापन केली.

प्रमुख सम्राट

1. चंद्रगुप्त मौर्य (इ.स.पू. 322-298)

- चाणक्याच्या मार्गदर्शनाने मौर्य साम्राज्याची घडी बसवली.
- अलेक्झांडरच्या ग्रीक सरदार सेल्यूकसचा पराभव करून अफगाणिस्तान व बलुचिस्तानचा भाग साम्राज्यात जोडला.
- बौद्ध साहित्यानुसार नंतर जैन धर्म स्वीकारून दक्षिण भारतात श्रवणबेलगोळ येथे निर्वाण प्राप्त केले.

2. बिंदुसार (इ.स.पू. 298-273)

- "अमितघोष" हे त्याचे उपनाव होते.
- दक्षिण भारतातील काही भाग जिंकला, परंतु चोल, पांड्य, केरळ यांच्याशी मैत्री ठेवली.
- ग्रीक लेखकांनी त्याला 'अमित्रघातस' असे संबोधले आहे.

3. सम्राट अशोक (इ.स.पू. 273-232)

- मौर्य साम्राज्याचा सर्वात थोर सम्राट.
- कलिंग युद्ध (इ.स.पू. 261) नंतर वैराग्य आले आणि बौद्ध धर्म स्वीकारला.
- त्याने 'धम्म' तत्वांचा प्रचार शिलालेख, स्तंभलेख, धम्ममहामात्यांच्या माध्यमातून केला.

- सांची, भरहुत, सारनाथ येथे स्तूप व बौद्ध वास्तू बांधल्या.
- श्रीलंका, बर्मा, मध्य आशिया इ. ठिकाणी बौद्ध धर्माचा प्रचार केला.

मौर्य साम्राज्याचे प्रशासन

- राजा सर्वोच्च सत्ता असला तरी सल्लागार मंडळ, गुप्तचर व्यवस्था, महसूल विभाग कार्यरत होते.
- चाणक्याचे अर्थशास्त्र हे या प्रशासनाचे महत्त्वाचे दस्तऐवज आहे.
- जनतेच्या हितासाठी रस्ते, विहिरी, विश्रामगृहे, वैद्य व औषधींची व्यवस्था केली होती.
- सम्राट अशोकने 'धम्ममहामात्य' नेमून नैतिक शासनसत्ता प्रस्थापित केली.

अर्थव्यवस्था

- शेती हा मुख्य व्यवसाय, सिंचन व्यवस्था विकसित.
- व्यापार - अंतर्देशीय आणि सागरी मार्गांनी.
- पाटलीपुत्र, ताम्रलिप्त, तक्षशिला, उज्जयिनी ही व्यापाराची केंद्रे.
- नाणी: पंचमार्क नाणी प्रचलित होती.

लष्करी व्यवस्था

- मोठे आणि संघटित लष्कर - पायदळ, रथ, घोडेस्वार आणि हत्तींचा समावेश.
- लष्करावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्वतंत्र युद्धमंत्री व निरीक्षक नेमले जात.
- गुप्तचर व्यवस्था अत्यंत कार्यक्षम होती.

मौर्य साम्राज्याचा नास

- अशोकानंतर सम्राट कमकुवत झाले, त्यामुळे प्रांतिक गव्हर्नर बंडखोर होऊ लागले.
- धम्मावर अतिमोठा भर दिल्यामुळे सैन्यशक्ती कमी झाली.
- इ.स.पू. 185 मध्ये शेवटचा मौर्य सम्राट बृहद्रथ याचा सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने वध केला आणि शुंग वंशाची स्थापना झाली.

कालरेषा

इ.स.पू.	घटना
322	चंद्रगुप्त मौर्याची सत्ता स्थापना - नंदांचा पराभव
305	सेल्यूकसचा पराभव - ग्रीक प्रदेशांचा ताबा
273	सम्राट अशोक गादीवर
261	कलिंग युद्ध व बौद्ध धर्म स्वीकृती
232	अशोक मृत्यू
185	बृहद्रथचा वध - मौर्य साम्राज्याचा अंत

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
मौर्य साम्राज्याची स्थापना कोणी केली?	चंद्रगुप्त मौर्य
चंद्रगुप्त मौर्याचे सल्लागार कोण होते?	चाणक्य (कौटिल्य)
'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ कोणी लिहिला?	चाणक्य
चंद्रगुप्त मौर्याने आपले अंतिम दिवस कोठे व्यतीत केले?	श्रवणबेलगोळा
कोणत्या युद्धानंतर सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्म स्वीकारला?	कलिंग युद्ध
अशोकाने धर्मप्रचारासाठी कोणत्या अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली?	धम्ममहामात्य

7) मौर्योत्तर भारत आणि राजकीय विभाजन

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- इ.स.पू. 185 मध्ये बृहद्रथ मौर्य याचा सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने वध केला आणि मौर्य साम्राज्याचा अंत झाला.
- त्यानंतर भारतात एक केंद्रीकृत साम्राज्य टिकून राहिले नाही.
- देशात अनेक लहान-मोठ्या राज्यांची वाढ झाली आणि राजकीय दृष्ट्या भारत विभाजित व अस्थिर झाला.

प्रमुख राज्य व राजवटी

1. शुंग वंश (इ.स.पू. 185 – इ.स.पू. 75)

- स्थापक: पुष्यमित्र शुंग – ब्राह्मण होता, मौर्य सैन्यप्रमुख.
- राजधानी: पाटलीपुत्र
- शक आक्रमणास यशस्वी प्रतिकार.
- हिंदू धर्माची पुनर्प्रतिष्ठा.
- कला व स्थापत्यकाचा विकास – भारुत स्तूपप्रसिद्ध.

2. कण्व वंश (इ.स.पू. 75 – इ.स.पू. 30)

- शुंग वंशाच्या पतनानंतर स्थापन.
- स्थापक: वसुदेव कण्व
- कमकुवत राजवट – दक्षिणेतील आंध्र (सातवाहन) राजांनी यांचा अंत केला.

3. सातवाहन वंश (इ.स.पू. 230 – इ.स. 220)

- स्थापक: सिमुक
- प्रसिद्ध राजा: गौतमीपुत्र सातकर्णी
- डेक्कनमध्ये शक्तिशाली सत्ता, महाराष्ट्रात प्रभावी
- वैदिक परंपरेचे पालन; परंतु बौद्ध धर्मालाही संरक्षण
- आजीवक, बौद्ध आणि जैन वास्तुचे संवर्धन
- सांची, नाशिक, कार्ळी, कनकगिरी येथे लेण्यांचे बांधकाम

4. Indo-Greek (यवन)

- साका-पार्थियन राजांनी भारतात प्रवेश केला.
- प्रसिद्ध राजा: मेनेण्डर (मिलिंद) – बौद्ध धर्म स्वीकृत केला.
- 'मिलिंदपन्हा' हा ग्रंथ बौद्ध आणि यवन संवादाचे उदाहरण.
- हे शासक पंजाब व अफगाणिस्तान भागात प्रभावी होते.

5. शक वंश

- प्रसिद्ध राजा: रुद्रदामन I – गिरिनार शिलालेख प्रसिद्ध.
- वापार, नाणकशास्त्र, शिल्पकला याचा विकास.
- शक-हून संघर्ष गुप्तपूर्वकाळात सुरू राहिला.

6. कुषाण वंश (इ.स. 1-300)

- स्थापक: कुझुल कडफिसेस, परंतु कनिष्क सर्वाधिक प्रसिद्ध राजा
- कनिष्काचा काळ – भारत-चीन-रोम यांच्यात व्यापारी संबंध
- महायान बौद्ध धर्माचा प्रसार – गंधार शिल्पशैलीचा विकास
- चार्वाक, आयुर्वेद, वैद्यकशास्त्राचा विकास – चरकसंहिता
- सांची, मथुरा, तक्षशिला येथे कला-वास्तूचा विकास

राजकीय स्थितीचे वैशिष्ट्ये

- राजकीय स्थैर्याचा अभाव – अनेक लहान राज्ये
- परकीय आक्रमणकारकांचा प्रवेश – शक, यवन, पार्थियन, कुशाण
- धर्म, संस्कृती, भाषा यांचे परस्पर मिश्रण – ग्रहण व परिवर्तन युग

कालरेषा

कालखंड	घटना
इ.स.पू. 185	मौर्य साम्राज्याचा अंत – पुष्यमित्र शुंगची सत्ता
इ.स.पू. 75	शुंग वंशाचा न्हास, कण्व वंशाची स्थापना
इ.स.पू. 30	सातवाहन वंश प्रभावी, कण्व वंशाचा अंत
इ.स. 78	शक युगाचा प्रारंभ – क्षत्रप राज्य
इ.स. 78-144	कनिष्काचे राज्य व महायानाचा उत्कर्ष

8) गुप्त साम्राज्य

कालखंड

- गुप्त साम्राज्याचा कालखंड अंदाजे इ.स. 320 ते इ.स. 550 पर्यंत मानला जातो.
- हा कालखंड भारतीय इतिहासातील “सुवर्णयुग” म्हणून ओळखला जातो – कला, साहित्य, विज्ञान आणि प्रशासन यामध्ये उच्च प्रगती झालेली होती.

स्थापनेची पार्श्वभूमी

- मौर्य साम्राज्यानंतरच्या अस्थिरतेनंतर गुप्त राजांनी पुन्हा एकदा केंद्रीकृत साम्राज्य उभे केले.
- श्रीगुप्त हा या वंशाचा संस्थापक मानला जातो.
- प्रसिद्ध सम्राट चंद्रगुप्त (प्रथम) याने गुप्त साम्राज्याचा पाया मजबूत केला.

प्रमुख गुप्त सम्राट

1. चंद्रगुप्त I (इ.स. 320-335)

- गुप्त वंशाच्या साम्राज्याचा खरी उत्क्रांती याच्यापासून झाली.
- लिच्छवी राजकन्या कुमारदेवीशी विवाह करून मगध व वैशाली राज्य आपल्या अधिपत्याखाली आणले.
- “महाराजाधिराज” ही उपाधी घेतली.

2. समुद्रगुप्त (इ.स. 335-375)

- गुप्त साम्राज्याचा नेपोलियन म्हणून ओळखला जातो.
- उत्तर भारत, मध्य भारत, बंगाल, दक्षिण भारतातील अनेक राज्यांवर सैन्य विजय.
- त्याचा अलाहाबादचा स्तंभलेख (प्रयागप्रशस्ति) हा त्याच्या विजयांची माहिती देतो.
- कला, संगीत, आणि साहित्यप्रेमी राजा – स्वतः “वीणावादक” म्हणून प्रसिद्ध.

3. चंद्रगुप्त II – विक्रमादित्य (इ.स. 375-415)

- गुप्त साम्राज्याचा सर्वात यशस्वी सम्राट.
- शकांचा पराभव करून पश्चिम भारत गुप्त साम्राज्यात समाविष्ट केला.
- त्याच्या दरबारात नवरत्ने होते – त्यात कालिदास, वराहमिहिर, अमरसिंह यांचा समावेश होता.
- त्याच्या काळात उज्जयिनी हे व्यापारी व सांस्कृतिक केंद्र म्हणून प्रसिद्ध झाले.

प्रशासन व्यवस्था

- गुप्त राजे एकाधिकारी होते, परंतु त्यांनी स्थानिक स्वायत्ततेला संधी दिली.
- प्रांत – भुक्ती, जिल्हा – विषय, अधिकारी – उपरिक, अमात्य, महासांती इ.

- गुप्त प्रशासनात मनुच्या धर्मशास्त्रावर आधारित कायदाव्यवस्था कार्यरत होती.
- ग्रामसभा, नगरपालिका संस्था कार्यरत होत्या.

अर्थव्यवस्था

- शेती व व्यापार अर्थव्यवस्थेची मुख्य आधार होती.
- सुवर्ण नाणी (दीनार), रुपक, कर्षापण हे चलन प्रचलित होते.
- पाटलीपुत्र, उज्जयिनी, ताम्रलिप्त ही व्यापारी शहरे.
- समुद्रमार्गे रोमन व दक्षिण आशियाशी व्यापार.

धर्म व सामाजिक स्थिती

- बहुसंख्य गुप्त राजे हिंदू धर्मीय होते, परंतु इतर धर्मानाही सहिष्णुता.
- बौद्ध व जैन धर्माचे संरक्षण दिले गेले.
- देवपूजा, मूर्तीपूजा, आणि मंदिर स्थापत्य यांचा प्रारंभ गुप्त काळात झाला.
- स्त्रियांचे सामाजिक स्थान घटले, बालविवाह, पर्दाप्रथा यांची सुरुवात झाली.

गुप्त काळातील साहित्य, कला व विज्ञान

साहित्य

- कालिदास – अभिज्ञान शाकुंतलम्, मेघदूत, रघुवंश
- विशाखदत्त – मुद्राराक्षस
- सुद्रक – मृच्छकटिक
- भास – स्वप्नवासवदत्ता

विज्ञान व गणित

- आर्यभट – आर्यभटीयम् ग्रंथात दशमान प्रणाली, पृथ्वीचे गोल स्वरूप, ग्रहण सिद्धांत
- वराहमिहिर – ज्योतिष, खगोलशास्त्राचा विकास
- चर्वाक, नागार्जुन – रसायन व भौतिकशास्त्र

स्थापत्य व शिल्पकला

- अजन्ता, एलोरा, देवगढ, सांची येथील गुप्तकालीन मंदिरे
- नालंदा व वल्लभी विद्यापीठे – ज्ञानाचे प्रमुख केंद्र

गुप्त साम्राज्याचा न्हास

- हून आक्रमणामुळे उत्तरेतील भागात अस्थिरता.
- शक्तिशाली प्रांतिक गव्हर्नर स्वायत्त झाले.
- अंतर्गत संघर्ष व आर्थिक दुर्बलता.
- इ.स. 550 नंतर गुप्त साम्राज्याचे विभाजन व अस्त.

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- गुप्त काळात भारताने कला, साहित्य, विज्ञान, धर्म, व्यापारात सुवर्णसिंहासन गाठले.
- हिंदू धर्माचा उत्कर्ष – मंदिर, मूर्तीपूजा यांचा उदय.
- गुप्त प्रशासनाने लोकशाहीचा प्रारंभिक पाया निर्माण केला.
- ही वैचारिक, धार्मिक, व सांस्कृतिक समृद्धीच भारताने "सुवर्णयुग" म्हणून ओळखली जाते.

कालरेषा

इ.स.	घटना
320	चंद्रगुप्त I गादीवर – गुप्त साम्राज्याची स्थापना
335	समुद्रगुप्ताची सत्ता – अलाहाबाद स्तंभलेख
375	विक्रमादित्य चंद्रगुप्त II – नवरत्नांचा दरबार
450	हून आक्रमणास प्रारंभ
550	गुप्त साम्राज्याचा न्हास व समाप्ती

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
गुप्त युगाला काय म्हटले जाते?	भारताचे सुवर्णयुग
गुप्त साम्राज्याचा खरा संस्थापक कोण?	चंद्रगुप्त I
गुप्त साम्राज्याचा 'नेपोलियन' कोणाला म्हटले जाते?	समुद्रगुप्त
चंद्रगुप्त II याच्या दरबारातील नवरत्नांपैकी एक प्रसिद्ध कवी कोण?	कालिदास
वराहमिहिर यांचा 'बृहत्संहिता' हा ग्रंथ कोणत्या विषयाशी संबंधित आहे?	खगोलशास्त्र
कोणत्या गुप्त सम्राटाने 'महेंद्रादित्य' ही पदवी धारण केली?	कुमारगुप्त पहिला
कालिदासांनी 'मेघदूत' कोठे रचले?	रामटेक (नागपूर)

9) दक्षिणेतील साम्राज्ये

पार्श्वभूमी

- प्राचीन भारताच्या दक्षिण भागात (दक्षिण विन्ध्य क्षेत्र) अनेक स्थानिक राजवटी उदयास आल्या.
- या राजवटींनी उत्तरेतील मौर्य, गुप्त प्रभावाच्या काळातही स्वतंत्र सत्ताकेंद्रे टिकवून ठेवली.
- दक्षिण भारताच्या इतिहासात सातवाहन, चालुक्य, पल्लव, पांड्य, चोल आणि चेर या घराण्यांचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

1. सातवाहन साम्राज्य (इ.स.पू. 230 – इ.स. 220)

स्थापनेची माहिती

- स्थापक: सिमुक सातवाहन
- राजधानी: प्रतिष्ठान (सध्याचे पैठण, महाराष्ट्र)
- ते मौर्य सम्राट अशोकानंतरचा डेक्कनमधील प्रमुख सत्ताकेंद्र होता.
- शक, यवन आक्रमणाचा प्रतिकार करणारा दक्षिण भारतातील पहिला मोठा घराणा.

प्रमुख सम्राट – गौतमीपुत्र सातकर्णी

- सर्वात यशस्वी व पराक्रमी राजा.
- शक, यवन, कण्व यांचा पराभव केला.
- नासिक शिलालेखातून त्याची कारकीर्द कळते.
- ब्राह्मणधर्माचा पुरस्कार, पण बौद्धधर्मालाही संरक्षण दिले.

वैशिष्ट्ये

- भाषा: प्राकृत, ब्राह्मी लिपी
- धर्म: वैदिक परंपरेसह बौद्ध धर्माचा स्वीकार
- शासनव्यवस्था – केन्द्रीयीकृत परंतु प्रांतीय स्वायत्तता

- लेण्यांचे निर्मिती कार्य – नासिक, कार्ला, कान्हेरी, जुन्नर
- व्यापार – सागरी मार्गे रोम व पश्चिम आशियाशी व्यापार
- चलन: सातवाहन नाणी – पितळ, तांबे आणि चांदी

2. चालुक्य साम्राज्य (इ.स. 543 – इ.स. 757)

स्थापनेची माहिती

- स्थापक: पुलकेशिन I
- राजधानी: वातापी (सध्याचे बदामी, कर्नाटक)
- चालुक्य राजवटीचा प्रभाव दख्खन, कर्नाटक व आंध्रप्रदेशात पसरला होता.

प्रमुख सम्राट – पुलकेशिन II

- त्याच्या काळात चालुक्य साम्राज्याचा विस्तार सर्वाधिक झाला.
- हर्षवर्धनाचा पराभव केला – अहोळ शिलालेखात याचे वर्णन आहे.
- पल्लव राजांशी दीर्घकालीन संघर्ष.

वैशिष्ट्ये

- राज्यकारभारात मंत्रिपरिषद, स्थानिक स्वायत्तता
- धर्म: हिंदू धर्म, बौद्ध व जैन धर्माला सहिष्णुता
- आर्किटेक्चर: अहोळे, पतडक्कल, बादामी येथील दगडी मंदिरे
- चलन: सुवर्ण व रौप्य नाणी
- साहित्य: संस्कृत, कन्नडचा प्रारंभ

3. पल्लव साम्राज्य (इ.स. 275 – इ.स. 897)

स्थापनेची माहिती

- प्रारंभिक राजधानी: कांचीपुरम् (तमिळनाडू)
- पल्लव साम्राज्याचे मूळ द्रविडी होते, परंतु अनेक मते उत्तर भारतीय संबंधही दर्शवतात.

प्रमुख सम्राट – नरसिंहवर्मन I (मामल्ल)

- पुलकेशिन II वर विजय – चालुक्यांविरुद्ध सूड घेतला.
- महाबलीपुरम् (मामल्लपुरम्) येथील शिल्पकामासाठी प्रसिद्ध.

वैशिष्ट्ये

- द्रविड वास्तुकलेची सुरुवात – रथमंदिरे, शैलशिल्प
- बौद्ध, जैन व वैष्णव परंपरेला संरक्षण
- भारतीय धर्माचा आग्नेय आशियात प्रसार
- कांचीपुरम् – धर्म, शिक्षण व शिल्पकलेचे केंद्र

इतर उल्लेखनीय द्रविड राजवटी

राजवंश	वैशिष्ट्ये
चोल	प्राचीन चोल राजे – दक्षिणेतील व्यापारी व सागरी सामर्थ्य
पांड्य	मोती व्यापार, संगम साहित्याचा विकास
चेर	पश्चिम तामिळनाडूमधील राज्य – कोडुंगल्लूर राजधानी

वैशिष्ट्यपूर्ण मुद्दे

- दक्षिण भारतात सामर्थ्यशाली प्रादेशिक राजवटी निर्माण झाल्या.
- राज्यव्यवस्था, व्यापार, शिल्पकला, धर्म, शिक्षण यांचे स्वतंत्र व समांतर विकास झाले.
- या राजवटींनी भारतीय संस्कृतीचा आग्नेय आशियात प्रसार केला – विशेषतः पल्लव व चोल काळात.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
सातवाहन वंशाची राजधानी कोणती होती?	प्रतिष्ठान (पैठण)
कोणत्या सातवाहन राजाने शकांवर विजय मिळवला?	गौतमीपुत्र सातकर्णी
चालुक्य राजवंशाची राजधानी कोणती होती?	वातापी (बदामी)
कोणत्या चालुक्य राजाने हर्षवर्धनाचा पराभव केला?	पुलकेशिन II
पल्लव राजवटीत कोणते प्रसिद्ध तटीय मंदिर-स्थापत्य विकसित झाले?	महाबलीपुरम्
कैलास मंदिर (एलोरा) कोणत्या राजवंशाच्या काळात बांधले गेले?	राष्ट्रकूट
'रामचरितमानस' या अवधी भाषेतील साहित्याची निर्मिती कोणी केली?	तुलसीदास
अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे प्रतिपादन कोणी केले?	आदि शंकराचार्य
अजिंठा येथील चित्रे प्रामुख्याने कोणत्या कथांवर आधारित आहेत?	जातक कथा

10) भारतात इस्लामचे आगमन

पार्श्वभूमी

- इस्लाम धर्माचा उगम 7व्या शतकात (इ.स. 610) अरेबियात झाला, आणि प्रेषित मोहम्मद पैगंबर यांनी तो प्रचारित केला.
- त्यानंतर काही दशांमध्येच इस्लाम जगभर पसरू लागला, आणि व्यापारी, धर्मप्रसारक आणि विजेते यांच्या माध्यमातून तो भारतात पोहोचला.

इस्लाम धर्म भारतात कसा पोहोचला?

1. सागरी मार्गे (व्यापारी व सूफी संत)

- इस्लामी व्यापारी लोक इ.स. 7व्या शतकापासूनच मालाबार किनाऱ्यावर (केरळ) व्यापारासाठी येत होते.
- तेथे त्यांनी स्थानीय हिंदू राजांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले.
- चेर वंशाचे राजे अरब व्यापाऱ्यांना मदत करीत.
- याच माध्यमातून इस्लाम धर्माचे शांततेने प्रसार सुरू झाला.

2. उत्तर-पश्चिमेकडून (आक्रमण व लढाया)

- पहिले इस्लामी आक्रमण इ.स. 712 मध्ये मोहम्मद बिन कासिम ने सिंध प्रांतावर केले.
- सिंधमधील दाहिर राजा पराभूत झाला, आणि इस्लाम धर्माचा प्रभाव सुरू झाला.
- त्यानंतर तुर्क, अफगाण, आणि मुघल विजेत्यांनी भारतावर आक्रमणे केली.

मोहम्मद बिन कासिमचे सिंधवरील आक्रमण (इ.स. 712)

- मूलतः उमय्यद वंशाचा सेनापती – खलिफा वलीदच्या आदेशावरून भारतात मोहीम.
- कारण: अरब व्यापाऱ्यांच्या जहाजावर सिंधमध्ये हल्ला झाला होता.
- सिंधचा राजा दाहिर याचा पराभव करून अरब सत्तेचा पाया रचला.
- सिंधमधील मुस्लीम वसाहती, इस्लामी कायदे व करसंकलन यांचा प्रारंभ झाला.

जगाचा भूगोल

भूगोल आणि ब्रह्मांड (Geography and Universe)

1) भूगोल (Geography)

भूगोलाची व्याप्ती (Scope of Geography): भूगोल हे संस्कृतच्या 'भू' (पृथ्वी) आणि 'गोल' (वर्णन) या शब्दांपासून तयार झालेले एक समाकलित शास्त्र आहे. आधुनिक भूगोल केवळ नद्या, पर्वत, शहरे यापुरता मर्यादित न राहता, पृथ्वीवरील भौतिक घटक (नद्या, पर्वत, हवामान) आणि मानवी घटक (लोकसंख्या, वसाहती, उद्योग) यांच्यातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करते.

भूगोलाचे प्रमुख विभाग:

1) भौतिक भूगोल (Physical Geography): नैसर्गिक घटकांचा अभ्यास.

1. भूगर्भशास्त्र (Geology) - पृथ्वीच्या आतल्या आणि बाह्य भागांचा अभ्यास
2. भूरूपशास्त्र (Geomorphology) - पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील भूरूपांचा, त्यांच्या निर्मितीचा आणि त्यांच्यात होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास
3. हवामानशास्त्र (Climatology) - हवामानाचा अभ्यास
4. जलविज्ञान (Hydrology) - जलस्रोतांचा अभ्यास
5. मृदाशास्त्र (Pedology) - मातीचा अभ्यास
6. पारिस्थितिकी (Ecology) - पर्यावरणीय संतुलनाचा अभ्यास

2) मानवी भूगोल (Human Geography): मानवी क्रियाकलापांचा अभ्यास.

- लोकसंख्या भूगोल (Population Geography)
- आर्थिक भूगोल (Economic Geography)
- सामाजिक भूगोल (Social Geography)
- राजकीय भूगोल (Political Geography)
- वस्तीकरण भूगोल (Settlement Geography)

2) ब्रह्मांड (Universe)

ब्रह्मांडाची निर्मिती व बिग बॅंग सिद्धांत

ब्रह्मांडाच्या उत्पत्तीविषयी सध्या सर्वाधिक मान्यताप्राप्त सिद्धांत म्हणजे महास्फोट सिद्धांत (Big Bang Theory). या सिद्धांतानुसार, सुमारे 13.8 अब्ज वर्षांपूर्वी एका अतिशय केंद्रित आणि अतितप्त बिंदूत झालेल्या स्फोटातून ब्रह्मांडाची निर्मिती झाली आहे. या स्फोटानंतर ब्रह्मांड सतत विस्तार पावत आहे.

बिग बॅंग सिद्धांताची मुख्य वैशिष्ट्ये:

- सुरुवातीला सर्व द्रव्य आणि ऊर्जा एका अतिशय केंद्रित आणि अतितप्त बिंदूत केंद्रित होती
- सुमारे 13.8 अब्ज वर्षांपूर्वी या बिंदूत मोठा स्फोट झाला
- स्फोटानंतर ब्रह्मांडाचा विस्तार सुरू झाला, जो आजही चालू आहे
- सुरुवातीला केवळ हायड्रोजन आणि हेलियम अस्तित्वात होते

आकाशगंगा (Galaxies):

आकाशगंगा म्हणजे तारे, वायू, धूळ आणि गॅलेक्टिक मध्यवर्ती भागातील अतिशय घनदाट 'कृष्णविवर' (Black Hole) यांचे एकत्रित स्वरूप. ब्रह्मांडात अनेक आकाशगंगा आहेत. आपली आकाशगंगा 'मिल्की वे' (Milky Way) म्हणून ओळखली जाते.

3) सौरमंडळ (Solar System)

सूर्य आणि त्याभोवती फिरणारे आठ ग्रह, त्यांचे उपग्रह, बटू ग्रह, लघुग्रह, धूमकेतू, उल्का आणि खगोलशास्त्रीय धुळ आणि गोटे मिळून सौरमंडळ बनवतात.

सौरमंडळाचे घटक:

- 1) सूर्य (Sun): सौरमंडळाचे केंद्र. हा एक तारा आहे जो ज्वलनशील हायड्रोजन आणि हेलियम वायूंचा बनलेला आहे.
- 2) ग्रह (Planets): सूर्याभोवती फिरणाऱ्या आठ मोठ्या खगोलीय वस्तू.
- 3) बटू ग्रह (Dwarf Planets): प्लुटो, सेरेस, एरिस इ.
- 4) उपग्रह (Moons): ग्रहाभोवती फिरणाऱ्या खगोलीय वस्तू.
- 5) लघुग्रह (Asteroids): मंगळ आणि गुरू यांच्या मध्ये असलेला 'लघुग्रह पट्टा'.
- 6) धूमकेतू (Comets): बर्फ, वायू आणि धुळीचे बनलेले.
- 7) उल्का (Meteoroids): लहान खडकाळ अवशेष.

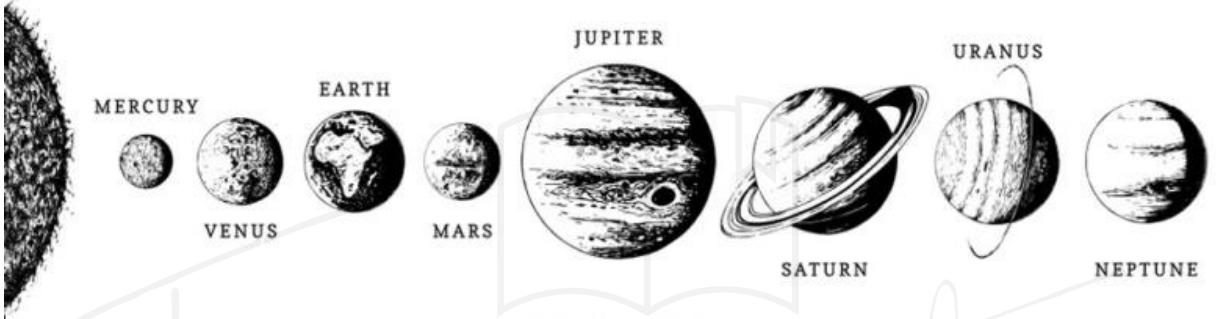
सौरमंडळाची रचना आणि ग्रहांचे वर्गीकरण

सौरमंडळामध्ये सूर्य हा केंद्रस्थानी असून त्याभोवती 8 ग्रह, त्यांचे उपग्रह, लघुग्रह, धूमकेतू आणि इतर खगोलीय पिंड फिरत आहेत. ग्रहांचे प्रामुख्याने दोन गटांत वर्गीकरण केले जाते: अंतः ग्रह (Inner Planets) आणि बाह्य ग्रह (Outer Planets).

	अंतः ग्रह (Inner Planets) किंवा स्थलीय ग्रह (Terrestrial Planets)	बाह्य ग्रह (Outer Planets) किंवा जोवियन ग्रह (Jovian Planets)
वर्णन	हा ग्रहसमूह सूर्याच्या जवळ असून यात बुध, शुक्र, पृथ्वी आणि मंगळ या चार ग्रहांचा समावेश होतो.	हा ग्रहसमूह सूर्यापासून दूर असून यात गुरू, शनि, युरेनस आणि नेपच्यून या चार ग्रहांचा समावेश होतो.
सूर्यापासूनचे अंतर	सूर्याच्या जवळ असलेले	सूर्यापासून दूर असलेले

आकार	तुलनेने लहान आकाराचे	मोठ्या आकाराचे (विशाल ग्रह)
घनता	उच्च घनता	कमी घनता
रचना	घन पृष्ठभाग (सिलिकेट खडकांपासून बनलेले)	प्रामुख्याने वायूचे बनलेले
वातावरण	पातळ वातावरण किंवा वातावरण नसलेले (बुध)	जाड वातावरण
उपग्रह	उपग्रह कमी संख्येने किंवा नाहीत (बुध आणि शुक्रला उपग्रह नाहीत)	अनेक उपग्रह
कडं (Ring)	कडं (Ring) नसतात	सर्वांना कडं (Ring) असतात

प्रत्येक ग्रहाची माहिती:

- बुध (Mercury):** सूर्याच्या सर्वात जवळचा ग्रह, सर्वात लहान ग्रह (व्यास: 4,879 किमी), वातावरण नाही, तापमान अतिरेकी: दिवसा 430°C, रात्री -180°C, कोणताही उपग्रह नाही
- शुक्र (Venus):** पृथ्वीची "जुळी बहीण" (आकार आणि रचना सारखी), सर्वात गरम ग्रह (465°C) - अतिबाष्पनिष्ठ परिणामामुळे, दाट CO₂ वातावरण, पश्चिमेकडून पूर्वेकडे फिरतो (इतर ग्रहांच्या उलट), "पहाटतारा" म्हणून ओळखला जातो
- पृथ्वी (Earth):** जीवन असलेला एकमेव ग्रह, उचित तापमान आणि द्रवरूप पाणी, O₂ युक्त वातावरण. 1 उपग्रह: चंद्र, सूर्यापासून अंतर: 1 AU
- मंगळ (Mars):** "लाल ग्रह" (लोह ऑक्साईडमुळे), सौरमंडळातील सर्वात उंच पर्वत: ऑलिंपस मॉन्स, 2 उपग्रह: फोबोस आणि डीमोस, पाण्याच्या अस्तित्वाची शक्यता
- गुरू (Jupiter):** सौरमंडळातील सर्वात मोठा ग्रह, "गॅस जायंट" - प्रामुख्याने H₂ आणि He, ग्रेट रेड स्पॉट - एक प्रचंड वादळ, 95+ उपग्रह (गॅनिमीड सर्वात मोठा), सुस्पष्ट कडं (Ring)
- शनि (Saturn):** सौरमंडळातील दुसरा सर्वात मोठा ग्रह, सर्वात सुंदर कडं (Ring) (बर्फाचे कण), कमी घनता (पाण्यापेक्षा कमी), 274+ उपग्रह (टाइटन सर्वात मोठा), H₂ आणि He चे वातावरण
- युरेनस (Uranus):** बाजूस उतरलेला अक्ष (98° कल), निळ्या-हिरव्या रंगाचा (मिथेन वायूमुळे), 28 उपग्रह, खूप झुकलेला असल्यामुळे त्याच्या कक्षेत एका बाजूने घर्गळत (rolling) चाललेला दिसतो., H₂, He, CH₄ वातावरण

- नेपच्यून (Neptune):** सूर्यापासून सर्वात दूरचा ग्रह, सर्वात जोरदार वारे (2,100 किमी/तास), गडद निळा रंग, 16 उपग्रह (ट्रायटन सर्वात मोठा), ग्रेट डार्क स्पॉट - वादळ

सौरमंडळातील ग्रह

क्र.	ग्रह	सूर्यापासून अंतर	विशेष वैशिष्ट्य
1	बुध	0.39 AU	सर्वात लहान
2	शुक्र	0.72 AU	सर्वात गरम
3	पृथ्वी	1.00 AU	जीवनासाठी अनुकूल
4	मंगळ	1.52 AU	लाल ग्रह
5	गुरू	5.20 AU	सर्वात मोठा
6	शनि	9.54 AU	कडं साठी प्रसिद्ध
7	युरेनस	19.20 AU	बाजूस उतरलेला
8	नेपच्यून	30.07 AU	सर्वात दूरचा

4) पृथ्वी (Earth):

पृथ्वी एक अनन्य साधारण ग्रह असून सौरमंडळातील तिसरा आणि जीवनासाठी अनुकूल असा एकमेव ग्रह आहे. पृथ्वीचा आकार चपटा गोलाकार (Oblate Spheroid) आहे.

पृथ्वीचे मोजमाप:

- विषुववृत्तीय व्यास: 12,756 किमी
- ध्रुवीय व्यास: 12,714 किमी
- विषुववृत्ताच्या ठिकाणी परिघ: 40,075 किमी

- ध्रुवांच्या ठिकाणी परिघ: 40,008 किमी
- पृष्ठभागाचे क्षेत्रफळ: 510.1 दशलक्ष चौ. किमी
- आकारमान: 1.08321×10^{12} घन किमी
- वस्तुमान: 5.972×10^{24} किलो

सूर्यापासून अंतर:

- सरासरी अंतर: 14.96 दशलक्ष किमी (1 खगोलीय एकक - AU)
- उपसूर्य बिंदू (Perihelion): ज्या बिंदूवर पृथ्वी सूर्याच्या सर्वात जवळ असते, त्याला उपसूर्य बिंदू म्हणतात. 14.71 दशलक्ष किमी (जानेवारीमध्ये)
- अपसूर्य बिंदू (Aphelion): ज्या बिंदूवर पृथ्वी सूर्यापासून सर्वात दूर असते, त्याला अपसूर्य बिंदू म्हणतात. 15.21 दशलक्ष किमी (जुलैमध्ये)

पृथ्वीची गती:

- परिभ्रमण (Rotation) कालावधी: 23 तास 56 मिनिटे 4 सेकंद (नाक्षत्र दिवस)
- परिवलन (Revolution) कालावधी: 365 दिवस 5 तास 48 मिनिटे 46 सेकंद

पृथ्वीचे महत्वाचे वैशिष्ट्य:

एकमेव जीवनयुक्त ग्रह, द्रवरूप पाण्याचे अस्तित्व, सक्रिय टेक्टोनिक प्लेट्स, चुंबकीय क्षेत्राचे अस्तित्व, ऋतूमध्ये बदल

पृथ्वीवर जीवनासाठी अनुकूल अटी:

- 1) योग्य अंतर (गोल्डिलॉक्स झोन): सूर्यापासून न जास्त गरम, न जास्त थंड अशा अंतरावर
- 2) वातावरण: जीवनदायी वायूंचे संतुलित प्रमाण (O_2 - 21%, N_2 - 78%), उल्का ज्वलन, तापमान नियंत्रण
- 3) पाण्याचे अस्तित्व: द्रवरूप पाणी जीवनासाठी अत्यावश्यक
- 4) योग्य तापमान: सरासरी तापमान
- 5) चुंबकीय क्षेत्र: सौरवाऱ्यांपासून रक्षण
- 6) ओझोन थर: हानिकारक अतिनील (UV) किरणांपासून संरक्षण

पृथ्वीची अंतर्गत रचना:

- 1) कवच (Crust): जाडी: 5-70 किमी, सिलिकॉन आणि ऑल्युमिनियम युक्त (SIAL)
- 2) आवरण (Mantle): जाडी: 2,900 किमी, सिलिकॉन आणि मॅग्नेशियम युक्त (SIMA)
- 3) गाभा (Core): बाह्य गाभा: द्रव, लोह-निकेल मिश्रण, अंतर्गाभा: घन, अतिउच्च दाबामुळे

पृथ्वीचे वातावरणीय स्तर:

- 1) तपांबर (Troposphere): जमिनीपासून 12 किमी पर्यंत, हवामानी घटना येथे घडतात
- 2) स्थितांबर (Stratosphere): 12-50 किमी उंची, ओझोन थर येथे आहे
- 3) मध्यमंडल (Mesosphere): 50-80 किमी उंची, उल्का येथे जळतात
- 4) दलांबर किंवा आयनमंडल (Thermosphere / Ionosphere): 80-400 किमी उंची, रेडिओ लहरी परावर्तित होतात
- 5) बाह्यमंडल (Exosphere): 400 किमी पासून वर, वातावरणाचा सर्वात बाहेरील थर

सारणी: पृथ्वी आणि इतर ग्रहांची तुलना

वैशिष्ट्य	पृथ्वी	शुक्र	मंगळ
सूर्यापासून अंतर	1 AU	0.72 AU	1.52 AU
तापमान	15°C	465°C	-60°C
वातावरण	O_2, N_2	CO_2	CO_2
पाणी	द्रवरूप	नाही	बर्फ
जीवन	आहे	नाही	शक्यता

5) चंद्र (Moon)

चंद्र हा पृथ्वीचा एकमेव नैसर्गिक उपग्रह आहे. तो पृथ्वीभोवती फिरतो आणि पृथ्वीबरोबर सूर्याभोवतीही परिभ्रमण करतो. चंद्रावर वातावरण नसल्यामुळे तेथे आवाज पसरत नाही आणि तापमानात अतिरेकी बदल होतात.

चंद्राची भौतिक वैशिष्ट्ये:

- व्यास: 3,474 किमी (पृथ्वीच्या व्यासाच्या सुमारे एक चतुर्थांश)
- वस्तुमान: पृथ्वीच्या वस्तुमानाच्या 1/81 भाग
- सूर्यापासून सरासरी अंतर: 14.96 दशलक्ष किमी (पृथ्वीप्रमाणेच)
- पृथ्वीपासून सरासरी अंतर: 3,84,400 किमी
- पृष्ठभागाचे तापमान: दिवसा 127°C ते रात्री -173°C
- गुरुत्वाकर्षण: पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणाच्या 1/6
- पृथ्वीभोवती परिभ्रमण कालावधी: 27 दिवस 7 तास 43 मिनिटे (नाक्षत्र मास)
- स्वतःभोवती परिभ्रमण कालावधी: 27 दिवस 7 तास 43 मिनिटे
- परिवलन कक्षेचा आकार: लंबवर्तुळाकार

चंद्राच्या पृष्ठभागावरील खुणा:

चंद्राच्या पृष्ठभागावर अनेक विशिष्ट खुणा आढळतात, ज्या खगोलशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या नावांनी ओळखल्या आहेत:

1. क्रेटर्स (Craters): उल्कापातामुळे तयार झालेले गोलाकार खडे.
2. मारिया (Maria - समुद्र): चंद्राच्या काळ्या पट्ट्यांना 'मारिया' म्हणतात.
3. टेरा (Terra - डोंगराळ प्रदेश): चंद्राचे उंच भाग, जे मारियापेक्षा तेजस्वी दिसतात.
4. पर्वतरांगा (Mountain Ranges): एपेनाइन पर्वतरांगा (सर्वात उंच).
5. दरी (Rilles): चंद्रावरील अरुंद आणि लांब दरी.

भरती-ओहोटी (Tides) व चंद्राचा परिणाम:

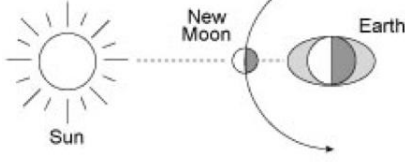
भरती-ओहोटी ही चंद्राच्या व सूर्याच्या गुरुत्वाकर्षणामुळे समुद्राच्या पाण्याची पातळी कमी-जास्त होण्याची एक नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. जेव्हा पाण्याची पातळी वाढते तेव्हा त्याला भरती म्हणतात आणि जेव्हा पातळी कमी होते तेव्हा त्याला ओहोटी म्हणतात. भरती आणि ओहोटीचे चक्र सुमारे 12 तास 25 मिनिटांनी पूर्ण होते.

चंद्राचा भरती-ओहोटीवर होणारा प्रभाव:

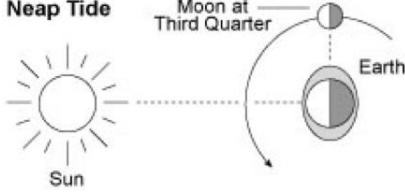
- चंद्राचे गुरुत्वाकर्षण समुद्राच्या पाण्याला आकर्षित करते.
- चंद्राच्या जवळच्या भागात पाणी वाढते (भरती), विरुद्ध बाजूस पाणी कमी होते (ओहोटी).
- चंद्र भरती-ओहोटीवर सूर्यपेक्षा दुप्पट प्रभावी आहे.

भरती-ओहोटीचे प्रकार:

Spring Tide

Neap Tide

1) उच्च भरती (Spring Tides):

- उधाणाची भरती असेही नाव.
- अमावस्येच्या आणि पौर्णिमेच्या दिवशी.
- सूर्य, चंद्र आणि पृथ्वी एका रेषेत असतात.
- गुरुत्वाकर्षणाचे बल जास्त असते.
- सर्वात उंच भरती आणि सर्वात खोल ओहोटी.

2) निम्न भरती (Neap Tides):

- भांगाची भरती असेही नाव.
- अष्टमीच्या दिवशी.
- सूर्य आणि चंद्र काटकोनात असतात.
- गुरुत्वाकर्षणाचे बल कमी होते.
- कमी उंचीची भरती आणि ओहोटी.

भरती-ओहोटीचे महत्त्व:

- 1) **नौकानयन:** जहाजे सहजपणे बंदरात ये-जा करू शकतात.
- 2) **मत्स्यउद्योग:** मासेमारी सुलभ होते.
- 3) **ऊर्जानिर्मिती:** भरती-ओहोटीच्या ऊर्जेपासून वीज निर्माण करता येते.
- 4) **पर्यावरण:** समुद्रकिनारे स्वच्छ होतात.

चंद्राचे इतर परिणाम:

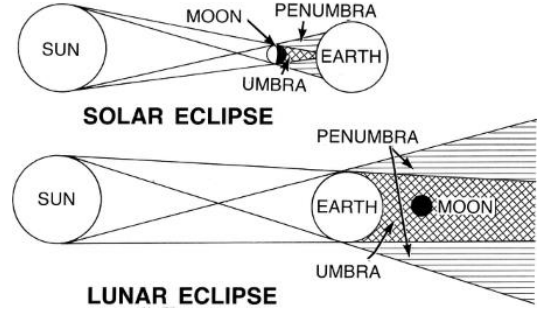
- 1) **पृथ्वीच्या अक्षाचे स्थिरीकरण:** चंद्राच्या गुरुत्वाकर्षणामुळे पृथ्वीचा अक्ष स्थिर राहतो
- 2) **ग्रहणे:** चंद्राच्या स्थितीमुळे सूर्यग्रहण आणि चंद्रग्रहण होते

सारणी: भरती-ओहोटीचे प्रकार

प्रकार	चंद्राची स्थिती	भरतीची उंची	गुरुत्वाकर्षण बल
उच्च भरती	अमावस्या/ पौर्णिमा	उच्च	जास्त
निम्न भरती	अष्टमी	कमी	कमी

चंद्रग्रहण (Lunar Eclipse) व सूर्यग्रहण (Solar Eclipse)

चंद्रग्रहण आणि सूर्यग्रहण ही पृथ्वी, चंद्र आणि सूर्य यांच्यातील विशिष्ट भूमितीय स्थिती निर्माण झाल्यावर घडणारी खगोलशास्त्रीय घटना आहे. सूर्यप्रकाशाच्या अडथळ्यामुळे ग्रहण होते. पृथ्वी आणि चंद्र यांच्या सापेक्ष स्थितीमुळे कधी सूर्य चंद्रामुळे झाकला जातो तर कधी चंद्र पृथ्वीच्या सावलीत जातो.

1) चंद्रग्रहण (Lunar Eclipse)

जेव्हा पृथ्वी सूर्य आणि चंद्र यांच्या मधोमध येते, तेव्हा पृथ्वीची सावली चंद्रावर पडते आणि चंद्रग्रहण होते. ही घटना फक्त पौर्णिमेला होते.

चंद्रग्रहणाची कारणे:

- पृथ्वी सूर्यप्रकाशाला अडथळा करते.
- पृथ्वीची सावली चंद्रावर पडल्यामुळे चंद्र आंशिक किंवा पूर्णपणे अंधुक दिसतो.
- चंद्र पृथ्वीच्या उंबरा किंवा पेनुंब्रा सावलीत गेल्याने ग्रहणाचा प्रकार ठरतो.

चंद्रग्रहणाचे प्रकार:

1. **खग्रास चंद्रग्रहण (Total Lunar Eclipse):**
 - चंद्र पूर्णपणे पृथ्वीच्या उंबरा सावलीत जातो.
 - चंद्र 'तांबूस' दिसू शकतो (Blood Moon).
2. **खंडग्रास चंद्रग्रहण (Partial Lunar Eclipse):**
 - चंद्राचा काही भाग पृथ्वीच्या सावलीत जातो.
3. **छायाचंद्रग्रहण (Penumbral Eclipse):**
 - चंद्र पेनुंब्रेतून जातो.
 - चंद्र फिकट दिसतो; ग्रहण ओळखणे कठीण.

चंद्रग्रहणाचे महत्त्व / निरीक्षण:

- डोळ्यांना कोणताही त्रास नसतो; सुरक्षितपणे पाहता येते.
- चंद्राचा रंग, कक्षा, पृथ्वीची सावली यांचा अभ्यास करता येतो.

2) सूर्यग्रहण (Solar Eclipse)

सूर्यग्रहण म्हणजे काय?

जेव्हा चंद्र सूर्य आणि पृथ्वी यांच्या मधोमध येतो, तेव्हा चंद्र सूर्यप्रकाश अडवतो आणि सूर्यग्रहण होते. ही घटना फक्त अमावस्येला होते.

सूर्यग्रहणाची कारणे:

- चंद्र सूर्यप्रकाश थेट पृथ्वीवर पोहोचू देत नाही.
- चंद्राची सावली पृथ्वीवर पडते (उंबरा व पेनुंब्रा).
- चंद्र-सूर्य-पृथ्वी एकसंध रेषेत येतात.

सूर्यग्रहणाचे प्रकार:

1. **खग्रास सूर्यग्रहण (Total Solar Eclipse):**
 - सूर्य पूर्णपणे चंद्रामुळे झाकला जातो.
 - पृथ्वीवर दिवसात काही क्षण अंधार पडतो.
2. **खंडग्रास सूर्यग्रहण (Partial Solar Eclipse):**
 - सूर्याचा काही भाग चंद्रामुळे झाकला जातो.
3. **वलयाकृती सूर्यग्रहण (Annular Eclipse):**
 - चंद्र सूर्यापेक्षा लहान दिसतो.
 - सूर्याभोवती अग्निवलयासारखा प्रकाश दिसतो.

सूर्यग्रहण पाहताना काळजी:

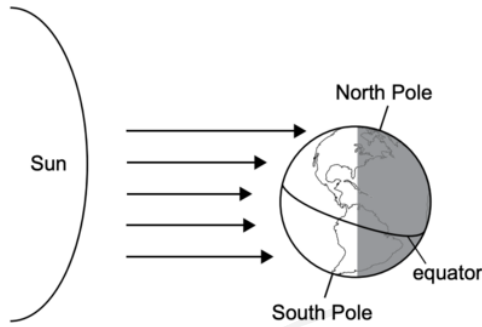
- साध्या डोळ्यांनी पाहू नये.
- Solar filters / goggles / pinhole method वापरावा.

पृथ्वीच्या हालचाली (Movements of Earth)

1) परिभ्रमण (Rotation)

पृथ्वीची स्वतःच्या अक्षाभोवती होणारी हालचाल म्हणजे **परिभ्रमण (Rotation)** किंवा घूर्णन होय. ही हालचाल **पश्चिमेकडून पूर्वेकडे** होते. पृथ्वीला स्वतःच्या अक्षावर एक आवर्तन पूर्ण करण्यासाठी **23 तास 56 मिनिटे 4 सेकंद** इतका कालावधी लागतो, याला **नाक्षत्र दिवस (Sidereal Day)** म्हणतात. या हालचालीमुळे पृथ्वीवर अनेक महत्त्वाच्या नैसर्गिक घटना घडतात.

अ) दिवस-रात्र यांची निर्मिती:

- पृथ्वी गोलाकार असल्याने सूर्यप्रकाश एकावेळी तिच्या अर्ध्या भागावरच पडू शकतो.
- सूर्यप्रकाशात असलेला भाग **दिवस** तर सावलीत असलेला भाग **रात्र** अनुभवतो.
- पृथ्वी सतत फिरत असल्याने दिवस आणि रात्र हे क्रमाने येतात.
- परिभ्रमणामुळे **सूर्योदय** आणि **सूर्यास्त** होतो.
- विषुववृत्तावर (Equator) दिवस-रात्र जवळजवळ समान असतात, तर ध्रुवांवर 6 महिने दिवस आणि 6 महिने रात्र असते.

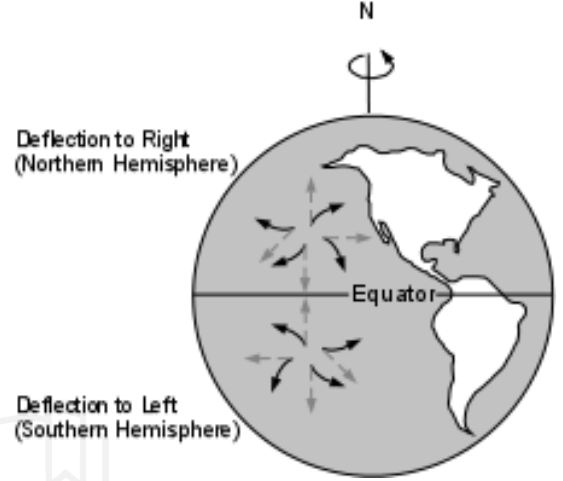
ब) स्थानिक वेळ (Local Time):

- पृथ्वी 24 तासात 360° फिरते, म्हणजेच **1 तासात 15°** फिरते.
- म्हणून प्रत्येक **1° रेखांशाच्या फरकाने 4 मिनिटे** वेळेत फरक पडतो.
- सूर्य जेव्हा एखाद्या रेखावृत्तावर (Meridian) अगदी वरच्या टोकाला (Zenith) असतो, तेव्हा तेथे **दुपारचे 12:00 वाजले** आहेत असे मानले जातात.
- अशाप्रकारे, **सूर्याच्या स्थानावरून ठरवलेल्या वेळेला स्थानिक वेळ** म्हणतात.
- भारतासारख्या विस्तीर्ण देशात पूर्व आणि पश्चिम भागात स्थानिक वेळेत लक्षणीय फरक असू शकतो. उदाहरणार्थ, अरुणाचल प्रदेशात गुजरातपेक्षा सूर्योदय सुमारे दोन तास लवकर होतो.
- सर्व ठिकाणाची वेळ समान ठेवण्यासाठी **मानक वेळ (Standard Time)**ची संकल्पना अस्तित्वात आली.

क) कोरिओलिस परिणाम (Coriolis Effect):

- पृथ्वीच्या परिभ्रमणामुळे निर्माण होणाऱ्या **आभासी बलाला** कोरिओलिस परिणाम म्हणतात.

- हा परिणाम **उत्तर गोलार्ध** आणि **दक्षिण गोलार्ध** यांमध्ये वेगवेगळ्या पद्धतीने होतो.
- **उत्तर गोलार्धात:** हवा आणि पाण्याच्या प्रवाहाची दिशा **उजवीकडे (Clockwise)** वळते.
- **दक्षिण गोलार्धात:** हवा आणि पाण्याच्या प्रवाहाची दिशा **डावीकडे (Anticlockwise)** वळते.
- विषुववृत्तावर (Equator) हा परिणाम **शून्य** असतो आणि ध्रुवांकडे जाताताना तो वाढत जातो.

कोरिओलिस परिणामाची व्याप्ती:

1. **वाऱ्याच्या दिशेवर:** व्यापारी वारे, पश्चिमी वारे, ध्रुवीय वारे यांच्या दिशा ठरवते.
2. **महासागरीय प्रवाह:** गल्फ स्ट्रीम, कुरोशिओ, लॅब्राडोर सारख्या महासागरीय प्रवाहांचे मार्ग निश्चित करते.
3. **चक्रीवादळांवर:** चक्रीवादळांतील हवेची गती उत्तर गोलार्धात उजवीकडे व दक्षिण गोलार्धात डावीकडे वळते, यामुळे चक्रीवादळांना वळणदार आकार मिळतो.
4. **विमान आणि प्रक्षेपणास्त्रांच्या मार्गावर:** लांब अंतराच्या प्रवासात कोरिओलिस परिणामाची दुरुस्ती करावी लागते.

ड) परिभ्रमणाचे (Rotation) इतर परिणाम:

- पृथ्वी मध्यभागी थोडी फुगीर (Oblate Spheroid) झाली आहे, यामुळे विषुववृत्तावरील व्यास ध्रुवांवरील व्यासापेक्षा सुमारे 43 किमीने जास्त आहे.
- ताऱ्यांची आभासी हालचाल (Apparent Motion of Stars) दिसते; ते पूर्वेकडून उगवून पश्चिमेकडे मावळतात असे भासते.
- भरती-ओहोटी (Tides) येण्याच्या कालावधीवर परिणाम होतो; अर्ध्या दिवसाचे चक्र तयार होते.

2) परिवलन (Revolution)

पृथ्वीची सूर्याभोवती होणारी प्रदक्षिणा म्हणजे **परिवलन (Revolution)** किंवा परिक्रमण किंवा क्रांती होय. पृथ्वी सूर्याभोवती **लंबवर्तुळाकार कक्षेत (Elliptical Orbit)** फिरते. या हालचालीचा कालावधी **365 दिवस 5 तास 48 मिनिटे 46 सेकंद** इतका आहे, यालाच **एक नाक्षत्र वर्ष (Sidereal Year)** म्हणतात. या परिक्रमणामुळेच पृथ्वीवर **ऋतूंची निर्मिती** होते.

राज्यघटनेची संकल्पना

1) राज्यघटनेची ओळख (Introduction to Constitution)

भारतीय संविधान हा भारताचा सर्वोच्च कायदेशीर दस्तऐवज आहे. यामध्ये शासन रचना, केंद्र व राज्यांमधील अधिकारांचे विभाजन, नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये, आणि शासनाच्या मूलभूत तत्वांची मांडणी केली आहे. संविधान हे "राष्ट्राचे नियमपुस्तक" असून ते देशातील कायदे, प्रशासन आणि न्यायव्यवस्थेचे आधारस्तंभ असते. भारतीय संविधान 26 जानेवारी 1950 रोजी लागू झाले आणि त्यानंतर भारत प्रजासत्ताक (republic) घोषित झाला.

महत्वाचे मुद्दे

- भारतीय संविधान जगातील सर्वात लांब लिखित आणि सविस्तर संविधान आहे.
- 2 वर्षे, 11 महिने, 18 दिवस संविधान तयार होण्यासाठी लागले.
- संविधानाच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते.
- संविधानाची मूळ भाषा इंग्रजी आहे, पण त्याचा अधिकृत हिंदी मजकूर देखील आहे.
- संविधानात सुरुवातीला 22 भाग (Parts), 395 अनुच्छेद (Articles) आणि 8 अनुसूची (Schedules) होत्या. कालांतराने अनेक घटना दुरुस्त्यांमुळे कलमे व अनुसूच्या वाढल्या आहेत.

घटनेतील संबंधित कलमे

विषय	कलम क्र.
संविधानाचा स्वीकार व अंमलबजावणी	अनुच्छेद 394
भारत हे संघराज्यीय प्रजासत्ताक आहे	अनुच्छेद 1
नागरिकत्वाची तरतूद	अनुच्छेद 5 ते 11
मूलभूत हक्क	अनुच्छेद 12 ते 35
मार्गदर्शक तत्त्वे	अनुच्छेद 36 ते 51
मूलभूत कर्तव्ये	अनुच्छेद 51अ
संविधानातील बदल करण्याची प्रक्रिया	अनुच्छेद 368

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
भारतीय संविधान लिहून पूर्ण करण्यासाठी किती कालावधी लागला?	2 वर्ष 11 महिने 18 दिवस
हा दिवस संविधान दिन म्हणून भारतात साजरा केला जातो.	26 नोव्हेंबर

भारताचे संविधान कधी अंमलात आले?	26 जानेवारी 1950
भारतीय घटना या कोणत्या तारखे पासून अंमलात आली?	26 जानेवारी 1950
भारताचे संविधान खालीलपैकी कोणत्या दिवशी स्वीकारले गेले?	26 नोव्हेंबर 1949
म्हणजे घटनाकारांचे मन, इच्छा व आकांक्षा जाणून घेण्याची गुरुकिल्लीच होय.	घटनेचा सरनामा
खालीलपैकी कशाला घटनेचा आत्मा म्हटले जाते?	सरनामा

2) ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background)

भारताच्या संविधानाची मुळे 1773 ते 1947 या काळातील ब्रिटिश कायदांमध्ये आहेत. इंग्रजांनी टप्प्याटप्प्याने भारतात आधुनिक प्रशासन, कायदे आणि न्यायव्यवस्था आणली. संविधानातील अनेक तरतुदी थेट ब्रिटिश कायदांतून स्वीकारल्या आहेत. स्वातंत्र्यापूर्वीचे कायदे आणि घटना दुरुस्त्या हे भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत महत्वाचे टप्पे होते.

महत्वाचे मुद्दे

- रेग्युलेंटिंग अॅक्ट 1773 – गव्हर्नर जनरल ऑफ बंगाल पद निर्माण.
- पिट्स इंडिया अॅक्ट 1784 – ब्रिटिश सरकारचे नियंत्रण वाढले.
- चार्टर अॅक्ट 1833 – गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया पद निर्माण, कायदांचे एकत्रीकरण.
- चार्टर अॅक्ट 1853 – नागरी सेवांसाठी स्पर्धा परीक्षा सुरु करण्यात आली.
- भारत सरकार कायदा 1858 – कंपनीचे राज्य संपुष्टात, भारत ब्रिटिश राजसत्तेच्या (crown) अधीन.
- इंडियन कौन्सिल्स अॅक्ट 1861, 1892, 1909 – कायदेमंडळात भारतीय प्रतिनिधित्व वाढले.
- भारत सरकार कायदा 1919 – द्विशासन पद्धती अवलंबण्यात आली (प्रांतांत).
- भारत सरकार कायदा 1935 – प्रांतीय स्वायत्तता, संघराज्यीय रचना.
- भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा 1947 – भारत व पाकिस्तान स्वतंत्र, संविधान सभेला अधिकार.

3) संविधान सभा (Constituent Assembly): रचना, कार्यप्रणाली, समित्या

- स्थापना: कॅबिनेट मिशन योजनेनुसार (1946).
- उद्देश: भारताचे संविधान तयार करणे आणि अंमलात आणणे.

- **सदस्यसंख्या:**
 - सुरुवातीला - 389 सदस्य.
 - विभाजनानंतर - 299 सदस्य (284 प्रांतीय, 15 संस्थानांतून).
- **निवड पद्धत:** प्रांतीय विधानसभांकडून अप्रत्यक्ष निवड आणि संस्थानांतून नामनिर्देशित सदस्य.
- **अध्यक्ष:** डॉ. राजेंद्र प्रसाद (कायम अध्यक्ष), सच्चिदानंद सिन्हा (तात्पुरते अध्यक्ष).
- **प्रमुख कार्य:** संविधान मसुदा तयार करणे, अनुच्छेदवार चर्चा, अंतिम स्वरूप मंजूर करणे.

घटनेतील संबंधित अनुच्छेद

विषय	अनुच्छेद क्र.
संविधान सभेची तरतूद (प्रारंभी ब्रिटिश कायदानुसार)	भारतीय स्वातंत्र्य कायदा 1947 (British statute)
संविधानाचा स्वीकार व अंमलबजावणी	अनुच्छेद 394
मसुदा समिती व इतर समित्यांच्या तरतुदी	संविधान सभेच्या कार्यवाहीत, परंतु थेट अनुच्छेद नाही

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- संविधान सभेचा कार्यकाळ: 9 डिसेंबर 1946 ते 26 नोव्हेंबर 1949.
- एकूण 11 सत्रे, 165 दिवसांची बैठक.
- भाषिक, सांस्कृतिक, सामाजिक विविधता विचारात घेऊन विस्तृत चर्चा.
- **मसुदा समितीचे अध्यक्ष** - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
- इतर महत्वाच्या समित्या:
 - **मूलभूत अधिकार व अल्पसंख्याक समिती** - सरदार वल्लभभाई पटेल
 - **सल्लागार समिती** - सरदार वल्लभभाई पटेल
 - **संविधान मसुदा समिती (Drafting Committee)** - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
 - **प्रक्रिया नियम समिती** - डॉ. राजेंद्र प्रसाद
- संविधान स्वीकारण्यास 284 सदस्यांनी अंतिम स्वीकृती दिली.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
खालीलपैकी कोणत्या योजनेद्वारे संविधान सभेची निर्मिती केली गेली?	कॅबिनेट मिशन योजना
संविधान सभेचे अध्यक्ष कोण होते?	डॉ. राजेंद्र प्रसाद
भारतीय संविधानाच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष कोण होते?	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
भारताच्या घटना समितीचे अध्यक्ष कोण होते?	डॉ. राजेंद्र प्रसाद
घटना समितीचे उपाध्यक्ष कोण होते?	हरेंद्रकुमार मुखर्जी
भाषा समितीचे अध्यक्ष कोण होते?	मोटुरी सत्यनारायण
स्वातंत्र्योत्तर भारतातील लोकसभेचे पहिले उपाध्यक्ष कोण होते?	एम. ए. अय्यंगार

4) संविधानाची अंमलबजावणी (Implementation of Constitution)

- भारतीय संविधान 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी संविधान सभेने स्वीकारले.
- 26 जानेवारी 1950 रोजी संविधान अधिकृतपणे लागू झाले.
- 26 जानेवारी हा दिवस निवडण्यामागे ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे महत्त्व: 1930 च्या लाहोर अधिवेशनात काँग्रेसने पूर्ण स्वराज्य दिन म्हणून जाहीर केलेला दिवस.
- संविधान लागू झाल्यानंतर भारत प्रजासत्ताक बनला.
- संविधान लागू होताच भारत सरकार कायदा 1935 आणि इतर वसाहती कायदे रद्द झाले.
- संविधान लागू होण्याच्या दिवशी डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे भारताचे पहिले राष्ट्रपती झाले.

घटनेतील संबंधित कलमे

विषय	अनुच्छेद क्र.
संविधानाचा स्वीकार व अंमलबजावणीची तारीख	अनुच्छेद 394
भारताचे नाव व स्वरूप	अनुच्छेद 1
तात्पुरत्या तरतुदी व रद्द केलेले कायदे	अनुच्छेद 395

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- **संविधान स्वीकारण्याची तारीख:** 26 नोव्हेंबर 1949
- **संविधान अंमलबजावणीची तारीख:** 26 जानेवारी 1950
- संविधान लागू झाल्यानंतर ब्रिटिश संसदेला भारतावर कोणताही अधिकार राहिला नाही.
- 26 जानेवारी 1950 रोजी भारताचे नागरिकत्व लागू झाले (कलमे 5-11).
- संविधान लागू होण्याबरोबर भारत सरकार कायदा 1935, भारतीय स्वातंत्र्य कायदा 1947 आणि इतर पूर्वीचे कायदे रद्द झाले.

5) संविधानाची ठळक वैशिष्ट्ये (Major features of Indian Constitution)

- भारतीय संविधान जगातील सर्वात लांब आणि सविस्तर लिखित संविधान आहे. त्यात ब्रिटिश, अमेरिकन, कॅनेडियन, आयरिश, ऑस्ट्रेलियन, जर्मन, रशियन इत्यादी देशांच्या संविधानांमधून प्रेरणा घेतलेली आहे.
- संविधान भारताच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक परिस्थितीला अनुरूप असे बनवले गेले आहे.
- यातील वैशिष्ट्ये देशाच्या लोकशाही, संघराज्यीय आणि धर्मनिरपेक्ष रचनेचे प्रतिबिंब दर्शवतात.

घटनेतील संबंधित अनुच्छेद

विषय	अनुच्छेद क्र.
भारताचे संघराज्यीय स्वरूप	अनुच्छेद 1
मूलभूत अधिकार	अनुच्छेद 12-35
राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्त्वे	अनुच्छेद 36-51
मूलभूत कर्तव्ये	अनुच्छेद 51अ

संसदीय शासन पद्धत	भाग 5, भाग 6
आपत्कालीन तरतुदी	अनुच्छेद 352, 356, 360
स्वतंत्र न्यायव्यवस्था	अनुच्छेद 124 पासून
दुरुस्ती प्रक्रिया	अनुच्छेद 368

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- **लिखित व सविस्तर संविधान:** प्रारंभी 22 भाग, 395 अनुच्छेद, 8 अनुसूची होत्या. आता घटना दुरुस्त्यांमुळे वाढ झाली आहे.
- **संघराज्यीय रचना व एकात्मिक वैशिष्ट्ये:** केंद्राकडे अधिक सत्ता, तरीही राज्यांना ठराविक अधिकार.
- **संसदीय शासन पद्धत:** मंत्रिपरिषद संसदेशी जबाबदार.
- **धर्मनिरपेक्ष राज्य:** धर्म आणि शासन यांची वेगळी भूमिका.
- **स्वतंत्र न्यायव्यवस्था:** सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालयांचे स्वायत्त अस्तित्व.
- **न्यायालयीन पुनरावलोकन:** सर्वोच्च व उच्च न्यायालयांना कायद्यांच्या घटनाबाह्यता तपासण्याचा अधिकार.
- **मूलभूत अधिकार, कर्तव्ये आणि निर्देशक तत्त्वे:** लोकशाही व सामाजिक न्यायाचे आधारस्तंभ.
- **आणीबाणी संबंधित तरतुदी:** देशाच्या सुरक्षेसाठी विशेष अधिकार.
- **घटनादुरुस्तीची लवचिक व कठोर पद्धती:** काही बदल सोपे, काहीसाठी विशेष बहुमत व राज्यांची मंजूरी आवश्यक.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
भारतीय राज्यघटनेतील खालीलपैकी कोणती वैशिष्ट्ये ब्रिटिश राज्यघटनेतून घेतलेली नाही?	समवर्ती सूची
भारतीय राज्यघटनेने घेतलेले राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीची पद्धत वैशिष्ट्ये कोणत्या देशाच्या राज्यघटनेतून घेतले आहे?	आयर्लंड
भारतीय संविधानातील 'आणीबाणी काळात मूलभूत हक्कांचे निलंबन' हे तत्त्व कोणत्या देशाच्या संविधानावरून स्वीकारण्यात आले आहे?	जर्मनीचे वायमार संविधान
राज्यघटनेची मूलभूत रचना सिद्धांत ही संकल्पना सर्वोच्च न्यायालयाने कोणत्या खटल्यामध्ये सर्वप्रथम मांडली?	केशवानंद भारती खटला

6) टीका, महत्व, बदलण्याची शक्यता

- भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात व्यापक आणि सविस्तर तपशीलवार संविधान आहे, परंतु त्याबाबत काही टीका देखील करण्यात आली आहे. तरीही, त्याचे महत्व अपरंपार आहे कारण ते भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेचा पाया आहे. संविधानात आवश्यकतेनुसार बदल (घटनादुरुस्ती) करण्याची तरतूद आहे, ज्यामुळे ते काळानुसार लवचिक राहते.

घटनेतील संबंधित अनुच्छेद

विषय	अनुच्छेद क्र.
संविधानातील दुरुस्ती प्रक्रिया	अनुच्छेद 368
आणीबाणी संबंधित तरतुदी	अनुच्छेद 352, 356, 360
मूलभूत संरचना सिद्धांत (न्यायालयीन निर्णयावर आधारित)	थेट अनुच्छेद नाही - केशवानंद भारती खटला, 1973

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

टीका

- **अतिविस्तार:** संविधान खूप लांब आणि सविस्तर आहे.
- **कठीण भाषा:** सामान्य लोकांना सर्व कलमे समजणे अवघड.
- **केंद्राकडे अधिक सत्ता:** काहींच्या मते संघराज्यीय तत्त्व कमजोर.
- **आणीबाणी संबंधित तरतुदींचा दुरुपयोग शक्य:** विशेषतः अनुच्छेद 356.
- **मूलभूत अधिकारांवर मर्यादा:** काही परिस्थितीत अधिकारांवर निर्बंध घालता येतात.

महत्व

- लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता आणि संघराज्यीय रचना यांचे संरक्षण.
- नागरिकांचे हक्क, कर्तव्ये व सामाजिक न्यायाची हमी.
- शासनाच्या प्रत्येक घटकाला स्पष्ट अधिकार व जबाबदाऱ्या.
- विविधतेत एकतेची हमी देणारा कायदेशीर पाया.

संविधान बदलण्याची शक्यता

- **अनुच्छेद 368** नुसार दुरुस्तीची तरतूद:
 - साध्या बहुमताने
 - विशेष बहुमताने
 - विशेष बहुमत + अर्ध्या राज्यांच्या मंजूरीने
- **मूलभूत संरचना** बदलता येत नाही (न्यायालयाचा निर्णय - केशवानंद भारती खटला, 1973).
- आतापर्यंत **100+ दुरुस्त्या** झाल्या असून, यात सामाजिक-आर्थिक सुधारणा, मतदानाचे वय, स्थानिक स्वराज्य संस्था इत्यादी बाबत बदल समाविष्ट आहेत.

राज्याचा संघ व त्याचे राज्यक्षेत्र

1) राज्याचा संघ (Union of States) व राज्यांची रचना, सीमा बदल अधिकार

- भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 1 नुसार "**भारत, म्हणजेच इंडिया, राज्यांचा संघ असेल**".
- भारत एक **संघराज्यीय रचना** (federal structure) असून यात केंद्र आणि राज्ये आहेत.
- राज्यांना संविधानाने दिलेले अधिकार आहेत, पण **केंद्राकडे जास्त अधिकार** आहेत (एकात्मिक संघराज्य Unitary federalism).
- भारतात सुरुवातीला **भाग A, B, C, D** — नुसार राज्ये व प्रदेश होते. नंतर अनेक पुनर्रचनेनंतर आजची रचना निर्माण झाली.
- **संसदेला** राज्यांच्या सीमा, नावे, क्षेत्रफळ बदलण्याचा पूर्ण अधिकार आहे (अनुच्छेद 3).
- राज्यांच्या सीमा बदलताना संबंधित राज्यांच्या विधानसभेचे मत मागितले जाते, पण त्यांची **समती बंधनकारक नाही**.

घटनेतील संबंधित अनुच्छेद

विषय	अनुच्छेद क्र.
भारताचे नाव व स्वरूप	अनुच्छेद 1
नवीन राज्यांची निर्मिती व सीमाबदल	अनुच्छेद 2 व अनुच्छेद 3
राज्यांचा स्वीकार व विलय	अनुच्छेद 4
भारताची अधिकृत नावे (India / Bharat)	अनुच्छेद 1(1)

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- **अनुच्छेद 1:** भारत हे राज्यांचा संघ आहे.
- **अनुच्छेद 2:** संसद नवीन राज्यांचा स्वीकार किंवा निर्मिती करू शकते.
- **अनुच्छेद 3:** संसद राज्यांच्या सीमा, क्षेत्रफळ, नावे बदलू शकते.
- राज्यांची संमती **अत्यावश्यक नाही**, फक्त मत मागितले जाते.
- 1956 मध्ये **राज्य पुनर्रचना कायदा** करून भाषिक आधारावर राज्ये तयार झाली.
- सद्यस्थितीत भारतात **28 राज्ये आणि 8 केंद्रशासित प्रदेश** आहेत (2023 नुसार).

2) राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांची निर्मिती व विकास

- 1947 मध्ये भारत स्वतंत्र झाल्यावर देशात **प्रांत (Provinces)** आणि **संस्थाने (Princely States)** असे दोन प्रमुख घटक होते.
- 1950 मध्ये संविधान लागू होताच राज्ये **भाग A, B, C, D** अशा वर्गीकरणात विभागली गेली.
- **1956 च्या राज्य पुनर्रचना कायदानुसार** भाषिक आधारावर राज्यांची निर्मिती झाली आणि वर्गीकरण रद्द करण्यात आले.
- त्यानंतर विविध काळात नवीन राज्यांची निर्मिती झाली:
 - **1960:** महाराष्ट्र आणि गुजरात (बॉम्बे राज्य विभाजन)
 - **1963:** नागालँड
 - **1972:** मेघालय, मणिपूर, त्रिपुरा
 - **1975:** सिक्कीम
 - **1987:** अरुणाचल प्रदेश, मिझोरम, गोवा
 - **2000:** उत्तराखंड, झारखंड, छत्तीसगड
 - **2014:** तेलंगणा
- **केंद्रशासित प्रदेश** केंद्र सरकारच्या थेट नियंत्रणाखाली असतात, काहीना विधानसभेचे अधिकार असतात (दिल्ली, पुद्दुचेरी, जम्मू-कश्मीर).
- **2019 मध्ये जम्मू-कश्मीरचे विशेष दर्जा (अनुच्छेद 370)** रद्द करून त्याचे दोन केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये विभाजन झाले — जम्मू-कश्मीर आणि लडाख.

घटनेतील संबंधित अनुच्छेद

विषय	अनुच्छेद क्र.
भारताचे नाव व स्वरूप	अनुच्छेद 1
नवीन राज्यांची निर्मिती, सीमा बदल	अनुच्छेद 2 व अनुच्छेद 3
राज्यांचा स्वीकार व विलय	अनुच्छेद 4
जम्मू-कश्मीरचा विशेष दर्जा (रद्द केलेला)	अनुच्छेद 370

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- प्रारंभीचे वर्गीकरण: भाग A, B, C, D – 1956 मध्ये रद्द.
- राज्य पुनर्रचना मुख्यतः **भाषिक आधारावर**.
- संसदेला **राज्य निर्मिती आणि सीमाबदलाचा पूर्ण अधिकार**.
- केंद्रशासित प्रदेश थेट केंद्र सरकारच्या प्रशासनाखाली.
- सध्या: **28 राज्ये व 8 केंद्रशासित प्रदेश**.
- 2019 नंतर जम्मू-कश्मीर व लडाख केंद्रशासित प्रदेश झाले.

राष्ट्रीय प्रतीके

विषय	माहिती
राष्ट्रीय ध्वज	तिरंगा (केशरी-पांढरा-हिरवा)
ध्वजाचे प्रमाण (उंची : लांबी)	2 : 3
वरचा रंग	केशरी
मध्य पट्टा	पांढरा
खालचा पट्टा	हिरवा
अशोकचक्र	24 आरे, निळा रंग
ध्वज रचना	पिंगली वैक्य्या
ध्वज स्वीकार दिनांक	22 जुलै 1947
राष्ट्रीय राजचिन्ह	अशोकस्तंभाचा सिंह-शिरोभाग
सत्यमेव जयते	मुंडकोपनिषदातून घेतले
राजचिन्ह स्वीकार	26 जानेवारी 1950
राष्ट्रीय गीत	वंदे मातरम्
राष्ट्रीय गीत - लेखक	बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय
राष्ट्रगीत	जन गण मन
राष्ट्रगीत - रचयिता	रवींद्रनाथ टागोर
राष्ट्रगीत कालावधी	52 सेकंद
राष्ट्रीय प्राणी	बंगाल वाघ
राष्ट्रीय पक्षी	मोर
राष्ट्रीय फुल	कमळ
राष्ट्रीय वृक्ष	वड
राष्ट्रीय फळ	आंबा
राष्ट्रीय जलचर प्राणी	गंगा डॉल्फिन
राष्ट्रीय खेळ	(अधिकृत नाही) - ऐतिहासिकरित्या हॉकी
अधिकृत भाषा	हिंदी (देवनागरी)
सहायक अधिकृत भाषा	इंग्रजी
प्रजासत्ताक दिन	26 जानेवारी
स्वातंत्र्य दिन	15 ऑगस्ट
गांधी जयंती	2 ऑक्टोबर
राष्ट्रीय मतदार दिन	25 जानेवारी
अभिजात भाषा / राजभाषा	22

नागरिकत्व

1) नागरिकत्व (Citizenship): अर्थ व महत्त्व

- **नागरिकत्व** म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे एका विशिष्ट राष्ट्राशी असलेले कायदेशीर नाते.
- नागरिकत्वामुळे व्यक्तीला त्या देशातील **हक्क, संरक्षण, सुविधा व कर्तव्ये** प्राप्त होतात.
- भारतात नागरिकत्वाची संकल्पना **एकच नागरिकत्व** या तत्वावर आधारित आहे — म्हणजे संपूर्ण भारतासाठी एकच नागरिकत्व, राज्यनिहाय वेगळे नाही.

- नागरिकत्वामुळे व्यक्तीला **मतदानाचा हक्क, शासकीय नोकरीची संधी, निवडणुकीत भाग घेण्याचा अधिकार** इत्यादी विशेष अधिकार मिळतात.
- परदेशी नागरिकांना (विदेशी) हे अधिकार मिळत नाहीत, मात्र काही सामान्य अधिकार (जसे की कायद्याचे संरक्षण) दिले जातात.
- नागरिकत्व हे देशाच्या **राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रतीक** आहे.

घटनेतील संबंधित अनुच्छेद

विषय	अनुच्छेद क्र.
संविधान लागू होताना नागरिकत्व	अनुच्छेद 5 ते 11
संसदेला नागरिकत्व विषयक कायदा करण्याचा अधिकार	अनुच्छेद 11
नागरिकत्व कायदा 1955	संसदेने पारित केलेला स्वतंत्र कायदा

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- भारतात **एकच नागरिकत्व** आहे, अमेरिकेसारखे दुहेरी नाही.
- नागरिकत्वाच्या तरतुदी संविधानाच्या **भाग 2** मध्ये आहेत.
- नागरिकत्व देणे, रद्द करणे, नोंद ठेवणे याबाबत संसदेला अधिकार आहे (अनुच्छेद 11).
- संविधान लागू होताना नागरिकत्व कसे ठरवायचे याची तरतूद अनुच्छेद 5-10 मध्ये आहे.
- 1955 मध्ये **नागरिकत्व कायदा** केला गेला.

2) संविधानातील तरतुदी, नागरिकत्व कायदा 1955 (Citizenship Act 1955)

संविधानातील तरतुदी (भाग 2, अनुच्छेद 5 ते 11)

- **अनुच्छेद 5:** संविधान लागू होताना (26 जानेवारी 1950) कोणाला भारतीय नागरिकत्व मिळेल हे ठरवते.
- **अनुच्छेद 6:** पाकिस्तानातून स्थलांतरित झालेल्या व्यक्तींना नागरिकत्व देण्याची तरतूद.
- **अनुच्छेद 7:** पाकिस्तानात स्थलांतरित होऊन परत भारतात आलेल्यांबाबत तरतूद.
- **अनुच्छेद 8:** परदेशात राहणाऱ्या भारतीय वंशाच्या लोकांना नागरिकत्व.
- **अनुच्छेद 9:** स्वेच्छेने इतर देशाचे नागरिकत्व घेतल्यास भारतीय नागरिकत्व गमावले जाते.
- **अनुच्छेद 10:** एकदा मिळालेले नागरिकत्व कायद्याच्या अधीन राहून चालू राहिल.
- **अनुच्छेद 11:** संसदेला नागरिकत्व विषयक कायदा करण्याचा अधिकार.

नागरिकत्व कायदा 1955 (Citizenship Act 1955)

- हा कायदा **30 डिसेंबर 1955** रोजी लागू झाला.
- नागरिकत्व मिळवण्याचे 5 मार्ग:
- **जन्माने** (By Birth)
- **वंशाने** (By Descent)
- **नोंदणीने** (By Registration)

- **नैसर्गिकीकरणाने** (By Naturalisation)
- **प्रदेशाच्या विलयानंतर** (By Incorporation of Territory)
- नागरिकत्व गमावण्याचे मार्ग:
- **त्याग** (Renunciation)
- **निरसन** (Termination)
- **रद्द करणे** (Deprivation)
- **महत्वाच्या दुरुस्त्या:**
- **1986:** नागरिकत्व मिळवणे कठीण झाले, विशेषतः जन्मावर आधारित नागरिकत्व.
- **2003:** राष्ट्रीय नागरिक नोंदणी (NRC) संकल्पना आली.
- **2019:** नागरिकत्व (सुधारणा) कायदा - पाकिस्तान, बांगलादेश, अफगाणिस्तान येथून आलेल्या विशिष्ट धार्मिक अल्पसंख्याकांना (हिंदू, शीख, बौद्ध, जैन, पारशी, ख्रिश्चन) नागरिकत्व देण्याची तरतूद.

घटनेतील संबंधित अनुच्छेद

विषय	अनुच्छेद क्र.
संविधान लागू होताना नागरिकत्व	अनुच्छेद 5
स्थलांतरित नागरिकत्व	अनुच्छेद 6 व 7
परदेशातील भारतीय वंशज	अनुच्छेद 8
इतर देशाचे नागरिकत्व घेतल्यास परिणाम	अनुच्छेद 9
नागरिकत्वाचे सातत्य	अनुच्छेद 10
संसदेला कायदा करण्याचा अधिकार	अनुच्छेद 11

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- भारतात **एकच नागरिकत्व** संकल्पना आहे. नागरिकत्व कायदा 1955 हे अनुच्छेद 11 अंतर्गत बनवले गेले.
- नागरिकत्व मिळवण्याचे 5 मार्ग आणि गमावण्याचे 3 मार्ग कायद्यात स्पष्ट.
- 2019 च्या सुधारणा कायद्यामुळे नागरिकत्व विषयक मोठी चर्चा झाली.
- NRC (National Register of Citizens) आणि CAA (Citizenship Amendment Act) यांचा थेट संबंध नागरिकत्वाशी आहे.

मूलभूत हक्क

- 1) **मूलभूत हक्क: अर्थ आणि वैशिष्ट्ये (Meaning and Characteristics)**
- **अर्थ:** मूलभूत हक्क म्हणजे संविधानाद्वारे हमी दिलेले आणि संरक्षित केलेले मूलभूत अधिकार, जे अधिकार देशातील प्रत्येक नागरिकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यावश्यक आहेत. हे हक्क व्यक्तीची स्वातंत्र्ये, समानता आणि प्रतिष्ठा सुनिश्चित करतात.

मूलभूत हक्काचे वैशिष्ट्ये (Characteristics):

1. **न्यायप्रविष्ट (Justiciable):** या हक्काचे उल्लंघन झाल्यास किंवा अंमलबजावणीसाठी न्यायालयाकडे दाद मागता येते. जर एखाद्या व्यक्तीचे मूलभूत हक्काचे उल्लंघन झाले तर तो/ती सर्वोच्च न्यायालयात (अनुच्छेद 32 अन्वये) किंवा उच्च न्यायालयात (अनुच्छेद 226 अन्वये) थेट येऊन न्याय मागू शकतात. हे मूलभूत हक्कांचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

4

प्रकरण

सामान्य ज्ञानाचे अध्यापनशास्त्र

(Pedagogy of General Science)

इतिहासाचे अध्यापनशास्त्र (Pedagogy of History)इतिहास अध्यापनशास्त्राची संकल्पना व स्वरूप

इतिहास हा केवळ भूतकाळातील घटनांचा संग्रह नसून, तो मानवी विकासाची, सामाजिक परिवर्तनाची, सांस्कृतिक उत्क्रांतीची गाथा आहे. इतिहासाचे अध्यापनशास्त्र (Pedagogy of History) म्हणजे इतिहास विषय शिकवण्याची कला, विज्ञान व पद्धती. हे अध्यापनशास्त्र विद्यार्थ्यांमध्ये ऐतिहासिक चिंतन, विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन, कार्यकारणभाव समजून घेण्याची क्षमता आणि राष्ट्रीय-सांस्कृतिक अभिमान यांचा विकास करते.

इतिहास अध्यापनशास्त्राची व्याख्या

क्र.	मानसशास्त्रज्ञ/अभ्यासक	व्याख्या
1	जे.एल. टागोर (J.L. Tagore)	"इतिहासाचे अध्यापनशास्त्र म्हणजे ऐतिहासिक घटनांचे विश्लेषण, संश्लेषण, कार्यकारणभाव आणि सातत्य यांचे आकलन करून देणारी शिक्षण पद्धती."
2	एच.ई. बार्न्स (H.E. Barnes)	"इतिहास अध्यापन म्हणजे मानवी अनुभवांचा सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक संदर्भातील अभ्यास."
3	सामान्य व्याख्या	इतिहास अध्यापनशास्त्र म्हणजे विद्यार्थ्यांना ऐतिहासिक ज्ञान, चिंतन, कौशल्ये आणि मूल्ये यांचे संक्रमण करण्याची प्रक्रिया.

इतिहास अध्यापनशास्त्राची उद्दिष्टे

क्र.	उद्दिष्ट	स्पष्टीकरण
1	ऐतिहासिक ज्ञान प्रदान	भारताचा आणि जगाचा इतिहास, महत्त्वाच्या घटना, व्यक्ती, कालखंड यांची माहिती देणे.
2	कार्यकारणभावाचे ज्ञान	घटनांची कारणे, परिणाम, पार्श्वभूमी समजून घेण्याची क्षमता विकसित करणे.
3	ऐतिहासिक चिंतन (Historical Thinking)	विश्लेषण, संश्लेषण, मूल्यमापन, तुलना, सामान्यीकरण या कौशल्यांचा विकास.
4	संशोधन दृष्टिकोन	स्रोतांचे विश्लेषण, पुराव्यांची तपासणी, निष्कर्ष काढण्याची क्षमता.
5	राष्ट्रीय अभिमान	देशाच्या गौरवशाली परंपरा, स्वातंत्र्यलढा, संस्कृती यांची ओळख करून देऊन राष्ट्रीय अभिमान जागृत करणे.
6	सामाजिक समायोजन	विविध संस्कृती, धर्म, जाती यांचा आदर, सहिष्णुता, बंधुभाव यांचा विकास.
7	सर्जनशीलता विकास	ऐतिहासिक घटनांवर आधारित नाट्य, चित्रकला, निबंध यांद्वारे सर्जनशीलता विकसित करणे.
8	नागरिकत्व शिक्षण	लोकशाही मूल्ये, कर्तव्ये, हक्क, सामाजिक जबाबदारी यांची जाणीव करून देणे.

इतिहास अध्यापनाची मूलभूत तत्त्वे

इतिहास अध्यापनात खालील मूलभूत तत्त्वांचा विचार करणे आवश्यक आहे. ही तत्त्वे अध्यापन प्रभावी, अर्थपूर्ण व विद्यार्थी-केंद्रित बनवतात.

इतिहास अध्यापनाची प्रमुख तत्त्वे

क्र.	तत्त्व	स्पष्टीकरण	उदाहरण
1	क्रमबद्धतेचे तत्त्व (Principle of Chronology)	इतिहास कालक्रमानुसार शिकवावा. प्रथम प्राचीन, नंतर मध्ययुगीन, नंतर आधुनिक असा क्रम.	आधी सिंधू संस्कृती, नंतर वैदिक संस्कृती, नंतर मौर्य साम्राज्य असा क्रम.

2	जवळच्याकडून दूरच्याकडे (Near to Far)	प्रथम स्थानिक इतिहास, नंतर प्रादेशिक, नंतर राष्ट्रीय, नंतर जागतिक इतिहास.	आधी गावाचा इतिहास, नंतर जिल्ह्याचा, राज्याचा, देशाचा, जगाचा.
3	ज्ञाताकडून अज्ञाताकडे (Known to Unknown)	विद्यार्थ्यांना माहित असलेल्या गोष्टींपासून सुरुवात करून नवीन माहितीकडे नेणे.	विद्यार्थ्यांच्या शाळेच्या इतिहासापासून सुरुवात करून देशाच्या इतिहासाकडे.
4	मूर्ताकडून अमूर्ताकडे (Concrete to Abstract)	प्रत्यक्ष वस्तू, चित्रे, नकाशे, अवशेष यांपासून सुरुवात करून अमूर्त संकल्पनांकडे.	प्रथम संग्रहालयातील अवशेष दाखवून नंतर त्या काळातील सामाजिक रचना समजावणे.
5	कार्यकारणभावाचे तत्त्व (Cause-Effect)	प्रत्येक घटनेमागील कारणे व परिणाम स्पष्ट करणे.	प्लासीच्या लढाईची कारणे व परिणाम स्पष्ट करणे.
6	समग्रतेचे तत्त्व (Principle of Integration)	इतिहासाला भूगोल, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र यांच्याशी जोडून शिकवणे.	एखाद्या लढाईचे भौगोलिक स्थान, आर्थिक कारणे, सामाजिक परिणाम यांचा एकत्रित विचार.
7	वर्तमानाशी संबंध (Link with Present)	ऐतिहासिक घटनांचा वर्तमानाशी संबंध जोडणे.	स्वातंत्र्यलढ्यातील मूल्यांचा आजच्या लोकशाहीशी संबंध.
8	मूल्यशिक्षणाचे तत्त्व (Value Education)	इतिहासातून नैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्ये शिकवणे.	महात्मा गांधी यांच्या सत्याग्रहातून सत्य, अहिंसा या मूल्यांची शिकवण.

इतिहास अध्यापनाच्या पद्धती

इतिहास अध्यापनात विविध पद्धतींचा वापर केला जातो. या पद्धती विद्यार्थ्यांच्या वयोगटानुसार, विषयाच्या स्वरूपानुसार, उपलब्ध साधनांनुसार निवडल्यात.

इतिहास अध्यापनाच्या प्रमुख पद्धती

क्र.	पद्धत	स्पष्टीकरण	उदाहरण
1	कथाकथन पद्धत (Storytelling Method)	इतिहास कथेच्या स्वरूपात सांगणे. लहान मुलांसाठी सर्वात योग्य.	शिवाजी महाराजांच्या बालपणीच्या घटना, तानाजी मालुसरे यांचे शौर्य या कथेच्या स्वरूपात.
2	व्याख्यान पद्धत (Lecture Method)	शिक्षक विषय सादर करतो, विद्यार्थी ऐकतात. मोठ्या वर्गासाठी उपयुक्त.	मौर्य साम्राज्यावर व्याख्यान, गुप्त साम्राज्यावर व्याख्यान.
3	चर्चा पद्धत (Discussion Method)	एखाद्या ऐतिहासिक विषयावर गटात चर्चा करणे.	"भारताच्या फाळणीची कारणे कोणती?" यावर चर्चा.
4	प्रकल्प पद्धत (Project Method)	विद्यार्थी एखाद्या ऐतिहासिक विषयावर स्वतंत्र प्रकल्प तयार करतात.	"माझ्या गावाचा इतिहास" यावर प्रकल्प.
5	नाट्य पद्धत (Dramatization Method)	ऐतिहासिक घटनांचे नाट्यरूपांतर करून सादरीकरण.	पानिपतची लढाई, सत्याग्रहाचे नाट्य सादरीकरण.
6	भूमिका निर्वहन (Role Play)	विद्यार्थी ऐतिहासिक व्यक्तींच्या भूमिका साकारतात.	विद्यार्थी छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा गांधी, सुभाषचंद्र बोस यांच्या भूमिकेत.
7	क्षेत्रभेट पद्धत (Field Trip Method)	ऐतिहासिक स्थळे, संग्रहालये, किल्ले यांना भेट देणे.	राजगड, सिंहगड, आग्रा येथील ताजमहल, लाल किल्ला यांची भेट.
8	स्रोत अभ्यास पद्धत (Source Method)	ऐतिहासिक स्रोतांचे (लेख, शिलालेख, नाणी) विश्लेषण करणे.	अशोकाचे शिलालेख, सम्राट अकबराच्या काळातील चित्रे यांचे विश्लेषण.
9	नकाशा व आकृती पद्धत (Map & Diagram Method)	ऐतिहासिक घटना, स्थळे, साम्राज्ये नकाशांवर दाखवणे.	मौर्य साम्राज्याचा विस्तार, स्वातंत्र्यलढ्यातील महत्त्वाची स्थळे नकाशावर दाखवणे.
10	कालरेषा पद्धत (Timeline Method)	घटना कालक्रमानुसार रेषेवर मांडणे.	भारतीय इतिहासातील महत्त्वाच्या घटनांची कालरेषा तयार करणे.

पद्धती निवडताना विचारण्याजोगे प्रश्न

क्र.	प्रश्न	स्पष्टीकरण
1	विद्यार्थ्यांचे वय किती?	लहान मुलांसाठी कथाकथन, नाट्य; मोठ्यांसाठी चर्चा, प्रकल्प.
2	विषयाचे स्वरूप काय?	घटनात्मक विषयासाठी कथाकथन; विश्लेषणात्मक विषयासाठी चर्चा.
3	साधने उपलब्ध आहेत का?	क्षेत्रभेट, चित्रे, नकाशे, संग्रहालये उपलब्ध आहेत का?
4	किती वेळ उपलब्ध आहे?	कमी वेळात व्याख्यान; अधिक वेळात प्रकल्प, नाट्य.

इतिहास अध्यापनातील अध्ययन साहित्य

इतिहास अध्यापनात विविध प्रकारच्या अध्ययन साहित्याचा वापर केला जातो. या साहित्यामुळे अध्ययन अधिक आकर्षक, मूर्त आणि अर्थपूर्ण होते.

अध्ययन साहित्याचे प्रकार

क्र.	साहित्य प्रकार	उदाहरणे	महत्त्व
1	मुद्रित साहित्य	पाठ्यपुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, ऐतिहासिक कादंबऱ्या, चरित्रे	मूलभूत ज्ञानाचा स्रोत
2	दृश्य साहित्य	चित्रे, फोटो, नकाशे, आकृत्या, कालरेषा	संकल्पना स्पष्ट करण्यास मदत
3	त्रिमितीय साहित्य	मॉडेल्स, पुनर्रचना, शिल्पे	मूर्त स्वरूपात आकलन
4	श्रव्य साहित्य	ऐतिहासिक भाषणांच्या ध्वनिफिती, लोकगीते	अनुभव समृद्ध करते
5	दृक-श्राव्य साहित्य	ऐतिहासिक चित्रपट, माहितीपट, व्हिडिओ	आकर्षक, प्रभावी
6	प्राथमिक स्रोत	शिलालेख, नाणी, पत्रे, हस्तलिखिते	प्रत्यक्ष पुराव्यांचा अभ्यास
7	डिजिटल साहित्य	ई-बुक, ऐतिहासिक संकेतस्थळे, व्हर्चुअल टूर	आधुनिक, सहज उपलब्ध

संग्रहालये व ऐतिहासिक स्थळे (Museums & Historical Sites)

क्र.	संग्रहालय/स्थळ	विशेषता	शैक्षणिक उपयोग
1	राष्ट्रीय संग्रहालय, दिल्ली	भारतीय इतिहासाचे समृद्ध संग्रह	प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक इतिहासाचे अवशेष
2	छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय, मुंबई	पश्चिम भारतीय इतिहास	मराठा साम्राज्य, ब्रिटिश काळ
3	सानची स्तूप	बौद्ध कला, अशोक काळ	बौद्ध धर्म, मौर्य साम्राज्य
4	आग्रा किल्ला, ताजमहल	मुघल स्थापत्य	मुघल काळ, स्थापत्यकला
5	राजगड, सिंहगड, रायगड	मराठा साम्राज्याचे किल्ले	शिवाजी महाराज, मराठा इतिहास
6	स्वातंत्र्य संग्रहालये	स्वातंत्र्यलढ्याचे स्मारक	स्वातंत्र्यलढा, राष्ट्रीय चळवळ

इतिहास अध्यापनातील अडचणी व उपाय

इतिहास अध्यापनात अनेक अडचणी येतात. या अडचणी समजून घेऊन योग्य उपाय केल्यास अध्यापन अधिक प्रभावी होते.

इतिहास अध्यापनातील प्रमुख अडचणी

क्र.	अडचण	स्पष्टीकरण
1	घोकंपट्टीवर भर (Rote Learning)	विद्यार्थी तारखा, नावे पाठ करतात, अर्थ समजून घेत नाहीत.
2	कंटाळवाणेपणा (Boredom)	केवळ पाठ्यपुस्तक-केंद्रित अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांना इतिहास कंटाळवाणा वाटतो.
3	अप्रासंगिकता (Irrelevance)	इतिहासाचा वर्तमानाशी संबंध न जोडल्यास विद्यार्थ्यांना तो अप्रासंगिक वाटतो.
4	साधनांचा अभाव (Lack of Resources)	नकाशे, चित्रे, संग्रहालये, ऐतिहासिक स्थळे यांचा अभाव.
5	जटिल शब्दसंग्रह	ऐतिहासिक संज्ञा, शब्द विद्यार्थ्यांना समजण्यास कठीण.
6	पक्षपाती दृष्टिकोन	इतिहास शिकवताना काही वेळा पक्षपाती दृष्टिकोन आढळतो.
7	मोठा अभ्यासक्रम	इतिहासाचा अभ्यासक्रम मोठा असल्याने सखोल शिक्षण देणे अवघड.

अडचणींवर उपाय

क्र.	अडचण	उपाय
1	घोकंपट्टीवर भर	कार्यकारणभाव, विश्लेषण, चर्चा यांवर भर द्यावा.
2	कंटाळवाणेपणा	कथाकथन, नाट्य, चित्रपट, क्षेत्रभेट यांचा वापर करावा.
3	अप्रासंगिकता	ऐतिहासिक घटनांचा वर्तमानाशी संबंध जोडावा.
4	साधनांचा अभाव	चित्रे, नकाशे, डिजिटल साधने, व्हर्च्युअल टूर यांचा वापर करावा.
5	जटिल शब्दसंग्रह	सोप्या भाषेत स्पष्टीकरण द्यावे, शब्दकोश तयार करावा.
6	पक्षपाती दृष्टिकोन	संतुलित, वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन ठेवावा, विविध दृष्टिकोन मांडावेत.
7	मोठा अभ्यासक्रम	महत्त्वाच्या घटनांवर भर द्यावा, विषयाचे घटकांमध्ये विभाजन करावे.

इतिहास अध्यापनातील मूल्यमापन

इतिहास विषयातील मूल्यमापन केवळ तारखा, नावे विचारण्यापुरते मर्यादित नसावे. त्यात ऐतिहासिक चिंतन, विश्लेषण, कार्यकारणभाव यांचा समावेश असावा.

मूल्यमापनाचे प्रकार

क्र.	प्रकार	स्पष्टीकरण	उदाहरण
1	निदानात्मक मूल्यमापन (Diagnostic Assessment)	अध्यापन सुरू करण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान तपासणे.	विद्यार्थ्यांना मौर्य साम्राज्याबद्दल काय माहित आहे?
2	रचनात्मक मूल्यमापन (Formative Assessment)	अध्यापनादरम्यान सतत मूल्यमापन.	गटचर्चा, प्रश्नोत्तरे, छोट्या चाचण्या.
3	अंतिम मूल्यमापन (Summative Assessment)	अध्यापनानंतर अंतिम परीक्षा.	वार्षिक परीक्षा, निवडक चाचणी.

इतिहासातील मूल्यमापनाची साधने

क्र.	साधन	स्पष्टीकरण	उदाहरण
1	लिखित चाचणी	वर्णनात्मक, निबंधात्मक, बहुपर्यायी प्रश्न	"स्वातंत्र्यलढ्यात महात्मा गांधींचे योगदान स्पष्ट करा."
2	प्रकल्प	ऐतिहासिक विषयावर स्वतंत्र अभ्यास	"माझ्या गावाचा इतिहास" प्रकल्प.
3	कालरेषा	महत्त्वाच्या घटनांची कालरेषा तयार करणे	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची कालरेषा.
4	नकाशा कार्य	ऐतिहासिक स्थळे, साम्राज्ये नकाशावर दाखवणे	मौर्य साम्राज्याचा विस्तार नकाशावर दाखवा.
5	चित्र विश्लेषण	ऐतिहासिक चित्रांचे निरीक्षण, विश्लेषण	स्वातंत्र्यलढ्यातील एक चित्र दाखवून त्याचे विश्लेषण करायला सांगणे.
6	मौखिक चाचणी	प्रश्नोत्तरे, मुलाखत	ऐतिहासिक व्यक्तीच्या भूमिकेतून संवाद.
7	स्व-मूल्यमापन	विद्यार्थी स्वतःच्या प्रगतीचे मूल्यमापन	"या धड्यातून मी काय शिकलो?" असे लिहिणे.

इतिहासातील मूल्यमापनासाठी प्रश्नांचे प्रकार

क्र.	प्रश्न प्रकार	स्पष्टीकरण	उदाहरण
1	तथ्यात्मक प्रश्न	तारखा, नावे, घटना विचारणे	"प्लासीची लढाई कोणत्या वर्षी झाली?"
2	कार्यकारणभावाचे प्रश्न	घटनांची कारणे, परिणाम विचारणे	"प्लासीच्या लढाईची कारणे कोणती?"
3	विश्लेषणात्मक प्रश्न	घटनांचे विश्लेषण करणे	"स्वातंत्र्यलढ्यात गांधीयुगाचे महत्त्व स्पष्ट करा."
4	तुलनात्मक प्रश्न	दोन घटना, व्यक्ती, कालखंड यांची तुलना	"अशोक व अकबर यांच्या धोरणांची तुलना करा."
5	मूल्यमापनात्मक प्रश्न	घटनांचे महत्त्व, उपयोगिता विचारणे	"भारताच्या एकात्मतेत शिवाजी महाराजांचे योगदान मूल्यांकन करा."